

ΧΑΡΤΑ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ
ISSUE

42

ΕΤΟΣ
YEAR

2025

ISSN: 1109 – 5008

e-ISSN: 2944 - 9847

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξη

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Διεύθυνση:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Περιοδικό ΑΕΙΩΡΟΣ

Πεδίον Άρεως, 383 34 ΒΟΛΟΣ

<http://www.aeihoros.gr>

e-mail: aeihoros@uth.gr

Επιμέλεια έκδοσης: Νεκταρία Σαρρή

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιώργος Παρασκευάς-Παναγιώτης Μανέτος

	Γαβαλάς Βασίλειος	6
<p>Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Μέρος Ι: γαμήλια συμπεριφορά κατά γεωγραφικές περιοχές με διάκριση γηγενών και προσφύγων.</p>		
	Δαρκαδάκη Μαρία, Τσιάπα Μαρία	31
<p>Οι μεταβολές του μοντέλου απασχόλησης μετά την επίδραση του COVID-19 υπό το πρίσμα των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών: Η περίπτωση των Χανίων</p>		
	Maravegias Napoleon, Gourgiotis Anestis, Doukas Yannis E., Vardopoulos Ioannis	49
<p>Lignes de faille de l'unité : ajustement économique et politiques spatiales de l'intégration européenne</p>		
	Λινάκη Ελένη	71
<p>Πρότυπο εργαλείο αποτίμησης της πολιτισμικής ανθεκτικότητας στους οικισμούς της Ελλάδας</p>		
ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ		
	Τασπούλου Αναστασία, Παπακωνσταντίνου Βασίλειος	96
<p>Οριοθετήσεις οικισμών: από τις οριοθετήσεις της δεκαετίας του '80 στο πρόγραμμα 'Κωνσταντίνος Δοξιάδης'</p>		
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ		
	Ασπρογέρακας Ευάγγελος	109
<p>Βασενχόβεν, Λ. (2025) <i>Η πολεοδομία σε δίνη: Πενήντα χρόνια από το Σύνταγμα του 1975 στα τοπικά πολεοδομικά σχέδια</i>. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.</p>		

Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Μέρος Ι: γαμήλια συμπεριφορά κατά γεωγραφικές περιοχές με διάκριση γηγενών και προσφύγων.

Γαβαλάς Βασίλειος

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει τις γεωγραφικές διαστάσεις της γαμηλιότητας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου μέσα από την διοικητική διαίρεση της χώρας σε Γεωγραφικά Διαμερίσματα και Νομούς. Οι περιφερειακές διαφορές που παρατηρούνταν στην Ελληνική επικράτεια είναι ενδεικτικές των διαφορετικών ιστορικο-πολιτιστικών, οικονομικών και δημογραφικών συνθηκών που επικρατούσαν σε ένα συνεχώς επεκτεινόμενο κράτος που ακόμα τότε, τη δεκαετία του 1920, δεν είχε διαμορφώσει τα οριστικά του σύνορα όπως τα γνωρίζουμε σήμερα. Είναι αξιοσημείωτη η διαφορά στο πρότυπο γάμου ανάμεσα στη Βόρεια και τη Νότια Ελλάδα, με περεταίρω διαφοροποίηση αυτή των νησιών. Στη Μακεδονία και τη Θράκη, το πρότυπο γάμου, ιδίως των γυναικών, προσιδιάζει περισσότερο με αυτό των όμορων Βαλκανικών κρατών (Βουλγαρία, Σερβία) και λιγότερο με αυτό της υπόλοιπης Ελλάδας. Η καθολικότητα του γάμου των γυναικών μάλιστα είχε επικρατήσει και στη Θεσσαλία, όπου οι ανύπαντρες γυναίκες στην ηλικία των 50 ετών αποτελούσαν μόλις το 1,5% του γυναικείου πληθυσμού, ποσοστό μικρότερο από αυτό της Γιουγκοσλαβίας.

Λέξεις κλειδιά

Πρότυπα γάμου, Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο, Οριστική αγαμία, Περιφερειακές διακυμάνσεις, Έλλειψη ανδρών.

Nuptiality behaviour in Greece during the inter-war period by geographical region and nativeness.

Abstract

The paper examines marriage patterns in Greece during the 1920s, by Geographical Department and by District. The regional differences within Greece were indicative of a country that encompasses populations with different historical-cultural and economic backgrounds, some of which had only recently (in the 1920s) annexed to the Greek territory. There is a geographical gradient in the marriage pattern from North to South of Greece, with a further differentiation between mainland and insular Greece. In the northern-most Departments of the country the marriage pattern, especially that of women, resembled that of the neighboring Balkan countries, Yugoslavia and Bulgaria (early and universal marriage at least for women). Further south, age of marriage was not as early, and permanent celibacy was not uncommon for men, and in some island populations (the Ionian islands) for women as well. The 1.2 million refugees that came in the 1920s to Greece from Asia Minor, gave their own note to the marriage pattern, given the great lack of men in marriageable ages.

Keywords

Marriage Patterns, Singulate Mean Age at Marriage (SMAM), Permanent Celibacy, Regional Deviations, Sex Ratio at Marriageable Ages.

1. Εισαγωγή

Ο Μεσοπόλεμος, ήτοι η περίοδος ανάμεσα στον «Μεγάλο Ευρωπαϊκό Πόλεμο» και στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, διήρκεσε, για τις περισσότερες χώρες που έλαβαν μέρος και στους δύο πολέμους, τουλάχιστον μία 20ετία, ενώ για κάποιες η διάρκειά του πλησιάζει το $\frac{1}{4}$ του αιώνα. Ο «βραχύς Ελληνικός Μεσοπόλεμος» διήρκεσε 18 χρόνια, από το 1922 μέχρι το 1940. Δεν είναι όμως η μικρότερη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου που τον κάνει ιδιαίτερο στην Ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Περισσότερο βαρύνει το γεγονός ότι η Ελλάδα εισέρχεται στην περίοδο του Μεσοπολέμου μετά από μία δεκαετία συνεχών πολέμων. Αυτή η δεκαετία αρχίζει με τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), συνεχίζεται με το Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-18) και λήγει με την Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-22). Η πολεμική αυτή δεκαετία διπλασίασε το Ελληνικό κράτος σε έκταση και το υπερδιπλασίασε σε πληθυσμό (από 2,65 εκατομμύρια τις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων σε 6,1 εκατομμύρια το 1923). Ταυτόχρονα όμως απορρόφησε το πιο δυναμικό και υγιές κομμάτι του ανδρικού πληθυσμού, ένα μεγάλο μέρος του οποίου δεν επέστρεψε ποτέ από τα πεδία των μαχών. Το τέλος αυτής της δεκαετίας σφράγισε με τον πιο οικτρό τρόπο τη «Μεγάλη Ιδέα» της Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, η οποία αποτελούσε τη βάση της Ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από την ίδρυση σχεδόν του Ελληνικού κράτους μέχρι την Μικρασιατική καταστροφή. Και ναί μεν η Μικρασιατική Καταστροφή προσέδωσε μια πιο ομοιογενή εθνοτική σύνθεση στην Ελληνική Επικράτεια, με την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923, αλλά έφερε και 1,2 εκατομμύρια πρόσφυγες τους οποίους το Ελληνικό κράτος, όντας κατεστραμμένο οικονομικά από τους συνεχείς πολέμους, ήταν ανέτοιμο να τους δεχτεί και να τους στεγάσει σε αξιοπρεπείς συνθήκες. Πολλοί πέθαναν στους καταυλισμούς που στήθηκαν πρόχειρα χωρίς στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής, ενώ κάποιοι μετανάστευσαν σε χώρες του εξωτερικού (Rapp, 1924:408).

Την πολεμική δεκαετία 1912-22 κορυφώνεται και το μεταναστευτικό κύμα από την Ελλάδα προς υπερπόντιες χώρες, και κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, το οποίο είχε αρχίσει από τα τέλη του 19ου αιώνα και έβαινε συνεχώς αυξανόμενο μέχρι το 1919. Από το 1890 μέχρι το 1919 πάνω από μισό εκατομμύριο Έλληνες μεταναστεύουν σε υπερπόντιες χώρες (Siampros, 1980:236). Και η μετανάστευση και οι πόλεμοι είναι επιλεκτικοί ως προς την κατά φύλο και ηλικία σύνθεση των συμμετεχόντων. Στην περίπτωση της Ελληνικής υπερπόντιας μετανάστευσης των αρχών του 20ου αιώνα, οι μετανάστες αποτελούντο κατά 94% από άνδρες, από τους οποίους το 93% είχαν ηλικία 15-44 ετών (ΕΣΥΕ, 1980:97).

Τα ως άνω αναφερόμενα ιστορικά γεγονότα άφησαν το αποτύπωμα τους και στη δημογραφία του Ελληνικού πληθυσμού. Οι τρεις απογραφές που έλαβαν χώρα από το 1907 μέχρι το 1928 (1907, 1920 και 1928), αποτυπώνουν μια τελείως διαφορετική σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία. Η γρήγορα μεταβαλλόμενη δομή του πληθυσμού επηρέασε τη γεννητικότητα αλλά και το πρότυπο γάμου του Ελληνικού πληθυσμού, το οποίο προσαρμόστηκε στα νέα πληθυσμιακά δεδομένα. Το 1907 οι έγγαμες γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας (15-49 ετών) αποτελούντο κυρίως από νέες ηλικίας 15-29 ετών σε ποσοστό 41% (Υπουργείο των Εσωτερικών, 1909). Το 1920, όταν η υπερωκεάνιος μετανάστευση και οι συνεχείς πόλεμοι είχαν απομυζήσει το πιο δυναμικό κομμάτι του ανδρικού πληθυσμού, η ηλικιακή δομή των παντρεμένων γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας είχε αλλάξει δραματικά, και πλέον οι νέες 15-29 ετών αποτελούσαν μόνο το 29% των παντρεμένων ηλικίας 15-49 ετών (ΓΣΥΕ, 1928). Το 1928, όταν ο πληθυσμός είχε αναζωογονηθεί με την εισροή 1,2 εκατομμυρίων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, ο πληθυσμός των παντρεμένων γυναικών απέκτησε μια πιο ισορροπημένη ηλικιακή δομή, αποτελούμενος από νέες γυναίκες (15-29) σε ποσοστό 33,2% (ΓΣΥΕ, 1933).

Το πώς αυτές οι δημογραφικές αλλαγές επηρέασαν το πρότυπο γάμου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, καθώς και τα διαφορετικά πρότυπα γάμου που υπήρχαν σε διαφορετικές περιοχές της χώρας, αλλά και τις διαφορές μεταξύ γηγενών Ελλήνων και προσφύγων που ήρθαν μετά την Μικρασιατική καταστροφή, εξετάζει το παρόν άρθρο.

2. Πρότυπα γάμου στην Ελλάδα

Η μελέτη των γαμήλιων πρακτικών (προτύπων γάμου) μας επιτρέπει να αποκομίσουμε μια εικόνα του πλαισίου μέσα στο οποίο δημιουργείται η οικογένεια στην εκάστοτε κοινωνία. Από δημογραφική άποψη η μελέτη του προτύπου γάμου σημαίνει τη διερεύνηση τριών παραμέτρων:

- Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο κατά φύλο (επειδή στους περισσότερους πληθυσμούς η ηλικία γάμου των ανδρών διαφέρει από αυτή των γυναικών). Η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο καθόριζε σε παλαιότερες κοινωνίες τον τελικό αριθμό απογόνων του ζευγαριού και εξαρτάτο από πολιτιστικούς και οικονομικούς παράγοντες.
- Ποσοστό οριστικά αγάμων κατά φύλο. Οριστικά άγαμοι θεωρούνται συμβατικά αυτοί που μέχρι τα 50 έτη τους παραμένουν άγαμοι. Το ποσοστό των οριστικά αγάμων δείχνει την «έκταση» του γάμου, το πόσο καθολικός ήταν δηλαδή ο θεσμός του γάμου και εξαρτάται από δημογραφικούς και κοινωνικούς παράγοντες.
- Ηλικιακή διαφορά των συζύγων. Θεωρείται και ως δείκτης ισότητας των δύο φύλων. Σε κοινωνίες που η θέση της γυναίκας είναι υποδεέστερη, συνήθως η ηλικιακή διαφορά των συζύγων είναι μεγάλη.

Η πιο γνωστή τυπολογία, όσον αφορά τα πρότυπα γάμου της προ-μεταβατικής Ευρώπης είναι αυτή που προτάθηκε από τον P. Laslett (1983:526-527). Ο Laslett χώρισε την Ευρώπη σε τέσσερις περιοχές κάθε μία από τις οποίες αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο τρόπο οικιακής οργάνωσης. Αυτές οι τέσσερις περιοχές, οι οποίες είναι αρκετά ασαφείς ως προς τα γεωγραφικά τους όρια, τιτλοφορούνται «Δυτική», «Κεντροδυτική», «Μεσογειακή» και «Ανατολική». Παρόλο που αυτή η ταξινόμηση αναφέρεται κυρίως σε δομές οικιακής οργάνωσης, μπορούμε να αντλήσουμε από αυτήν και πληροφορίες για τα πρότυπα γάμου. Έτσι, το «Δυτικό» πρότυπο είναι αυτό που ο Hajnal περιέγραψε ως «Ευρωπαϊκό». Η ιδιαιτερότητα αυτού του προτύπου έγκειται στο γεγονός ότι η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο ήταν υψηλή (πάνω από 23 έτη για τις γυναίκες) και υπήρχε ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού (συνήθως πάνω από 10% και για τα δύο φύλα) που έμενε άγαμο. Η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων ήταν μικρή σε αυτό το πρότυπο. Σύμφωνα με τον Hajnal αυτό το πρότυπο γάμου επικρατούσε στην Ευρώπη δυτικά της νοητής γραμμής από την Αγία Πετρούπολη μέχρι την Τερνέστη, από το 17ο αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20ου (1965:101). Το, κατά Laslett, «Κεντροδυτικό» πρότυπο είναι παρόμοιο με το «Δυτικό» με τη διαφορά ότι υπάρχουν περισσότερες εκτεταμένες και σύνθετες οικογένειες. Το «Μεσογειακό» πρότυπο γάμου χαρακτηρίζεται από μικρή ηλικία κατά το γάμο για τις γυναίκες, υψηλή για τους άντρες, μεγάλη ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων, υψηλό ποσοστό χηρών οι οποίες συνήθως δεν ξαναπαντρεύονται, και συνολικά χαμηλό ποσοστό οριστικά αγάμων. Το «Ανατολικό» πρότυπο έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με το «Μεσογειακό» αλλά με μια βασική διαφορά. Η ηλικία κατά το γάμο είναι μικρή και για τους άντρες και για τις γυναίκες και η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων μικρή. Κατά τα άλλα το ποσοστό των οριστικά ανύπαντρων είναι χαμηλό, όπως και στο «Μεσογειακό» πρότυπο και οι χήρες, αν και αναλογικά λιγότερες, συνήθως δεν ξαναπαντρεύονται.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, παρόλο που πολλές ανθρωπολογικές μελέτες αναφέρονται σε γαμήλιες πρακτικές, όπως την εγκατάσταση μετά το γάμο και τη δομή του νοικοκυριού, οι δημογραφικές όψεις των προτύπων γάμου άρχισαν να μελετώνται σχετικά πρόσφατα. Θα ήταν εύλογο να θεωρήσουμε ότι το πρότυπο γάμου της Ελλάδας ήταν, τουλάχιστον μέχρι το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, το Μεσογειακό ή κάποια παραλλαγή του. Από τις μελέτες όμως που έχουν γίνει γνωρίζουμε ότι λίγες περιοχές της Ελλάδας είχαν κάποια χαρακτηριστικά του Μεσογειακού προτύπου γάμου και ότι η Ελλάδα ως σύνολο αποτελούσε μια ενδιάμεση περίπτωση ανάμεσα στο Ανατολικό και το Δυτικό πρότυπο γάμου. Στην πραγματικότητα η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ενιαίο σύνολο λόγω της μεγάλης ποικιλομορφίας που παρουσίαζε από περιοχή σε περιοχή (Hionidou, 1998, Gavalas, 2008, Γαβαλάς, 2019). Τα Ιόνια νησιά έκλιναν προς το «Δυτικό» πρότυπο μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα, με τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας να είναι υψηλά και για τα δύο φύλα (7%-13%), την μέση ηλικία πρώτου γάμου των γυναικών σχετικά μεγάλη για τα δεδομένα της εποχής (26 και άνω στην περίοδο του

Μεσοπολέμου) και την ηλικιακή διαφορά των συζύγων σχετικά μικρή (Gavalas, 2008). Οι Κυκλάδες την ίδια περίοδο εμφανίζουν κάποια χαρακτηριστικά του Μεσογειακού προτύπου γάμου (χαμηλή ηλικία των γυναικών κατά τον πρώτο γάμο και ηλικιακή διαφορά των συζύγων σχετικά μεγάλη), αλλά το πρότυπο γάμου τους δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί Μεσογειακό εφόσον τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας των γυναικών υπερβάναν το 6% (ibid). Τα Νησιά Αιγαίου, από την άλλη (δηλαδή η σημερινή Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου), την περίοδο του Μεσοπολέμου επιδείκνυαν μεγάλη ηλικία πρώτου γάμου και για τα δύο φύλα (η οποία κυμαινόταν γύρω στα 25 με 25,5 έτη για τις γυναίκες και 28,5 με 29 για τους άνδρες) και ποσοστά μόνιμης αγαμίας σχετικά μικρά για τις γυναίκες (4,5%-5%) (Gavalas, 2008, Γαβαλάς, 2019). Αυτά τα χαρακτηριστικά δεν προσιδιάζουν σε κανένα πρότυπο γάμου από την τυπολογία του Laslett. Για τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας δεν υπάρχουν λεπτομερείς μελέτες, όπως και δεν υπάρχουν μελέτες για το αν υπήρχε διαφοροποίηση στο πρότυπο γάμου των γηγενών Ελλήνων και σε αυτό των προσφύγων που ήρθαν στη χώρα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Αυτό το κενό της βιβλιογραφίας φιλοδοξεί να καλύψει το παρόν πόνημα.

3. Μέθοδοι και δεδομένα

Οι μεταβλητές που διερευνώνται όταν μελετάμε το πρότυπο γάμου από δημογραφικής άποψης είναι, όπως προαναφέρθηκε, τρεις: 1) Η ηλικία των συζύγων κατά τον πρώτο γάμο. 2) Η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των συζύγων και 3) Το ποσοστό ανδρών και γυναικών που μένουν οριστικά άγαμοι.

Και τα τρία αυτά χαρακτηριστικά μπορούν να διερευνηθούν από τις απογραφές πληθυσμού, εφόσον οι τελευταίες παρέχουν τον πληθυσμό κατά φύλο, ηλικία, και οικογενειακή κατάσταση κατά φύλο και ηλικία. Οι Ελληνικές απογραφές παρέχουν την οικογενειακή κατάσταση του πληθυσμού κατά φύλο και ηλικία από το 1879 (αν και η απογραφή του 1879 αναφέρει την οικογενειακή κατάσταση μόνο σε επίπεδο Επικράτειας), αλλά δυστυχώς τα πλήρη αποτελέσματα των απογραφών του 1889, 1896 και 1940 δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ για διαφορετικούς λόγους κάθε φορά. Η απογραφή του 1920 (η πρώτη απογραφή του Μεσοπολέμου) χαρακτηρίζεται από σοβαρή συσσώρευση ηλικιών (age-hearing) στις ηλικίες άνω των 40 για τους άνδρες. Είναι πιθανό ότι οι νεαροί άνδρες προσπαθούσαν να αποφύγουν την στρατολόγηση, δεδομένου ότι το 1920 η Ελλάδα στρατολόγισε κάθε διαθέσιμο νέο άνδρα για την εκστρατεία στη Μικρά Ασία, η οποία άρχισε το 1919 (Σιάμπρος, 1973:57. Γαβαλάς, 2015: 41-42). Ως εκ τούτου, τα δεδομένα της απογραφής του 1920 δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον υπολογισμό των τριών δεικτών που περιγράφουν το πρότυπο γάμου. Μένει λοιπόν η απογραφή του 1928, η οποία, αν και χαρακτηρίζεται και αυτή από συσσώρευση ανδρών στις ηλικίες 45-59, είναι λιγότερο «στρεβλή» από αυτήν του 1920 (Γαβαλάς, 2015).

Ο υπολογισμός της μέσης ηλικίας κατά τον πρώτο γάμο από απογραφικά δεδομένα γίνεται με τη μέθοδο του Hajnal, η οποία είναι γνωστή ως Singlulate Mean Age at Marriage (SMAM) (Hajnal, 1953). Ο υπολογισμός του SMAM βασίζεται στην αρχή ότι η ηλικία κατά τον πρώτο γάμο αντιστοιχεί στο μέσο αριθμό ανθρωπο-ετών (ή αλλιώς βιωμένων ετών) που έζησαν σε κατάσταση αγαμίας αυτοί που τελικά σύναψαν γάμο. Ο δείκτης αυτός βασίζεται στην υπόθεση ότι δεν συνάπτονται πρώτοι γάμοι μετά το 50ο έτος της ηλικίας και ότι το ποσοστό των οριστικά αγάμων μειώνεται με την ηλικία (στην πραγματικότητα η τελευταία συνθήκη ισχύει σε μια κοόρτη γέννησης αλλά όχι απαραίτητα στα απογραφικά δεδομένα τα οποία αναφέρονται σε ένα ημερολογιακό έτος και «αιχμαλωτίζουν» διαφορετικές κοόρτες γέννησης). Το μειονέκτημα αυτού του δείκτη είναι ότι περιγράφει τη γαμήλια εμπειρία μιας υποθετικής (συνθετικής) κοόρτης. Το SMAM που αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη χρονιά δεν θα είναι απαραίτητα ίδιο με την μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο όπως αυτή προκύπτει από τις ληξιαρχικές καταγραφές, εκτός κι αν αυτή η ηλικία έχει παραμείνει σταθερή κατά τα προηγούμενα 35 χρόνια. Παρόλα αυτά, η καταγραφή του SMAM σε διαδοχικές δεκαετίες αντανάκλα τις πραγματικές τάσεις στην ηλικία γάμου, μολονότι δεν δίνει την ηλικία γάμου με μεγάλη ακρίβεια. Το ποσοστό των οριστικά αγάμων υπολογίζεται επίσης από τα δεδομένα των απογραφών. Η ηλικιακή διαφορά των συζύγων υπολογίζεται ως η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των ανδρών μείον τη μέση

ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών (SMAM ανδρών μείον SMAM γυναικών). Γίνεται κατανοητό ότι η μέση ηλικία γάμου και τα ποσοστά οριστικά αγάμων έχουν υπολογιστεί για κάθε φύλο ξεχωριστά γιατί συνήθως (και σίγουρα στους πληθυσμούς που εξετάζουμε) η ηλικία γάμου είναι μεγαλύτερη για τους άνδρες.

Ο δείκτης ισόβιας αγαμίας, δηλαδή το ποσοστό των οριστικά αγάμων στην ηλικία των 50, είναι εύκολα υπολογίσιμος από τα δεδομένα των απογραφών. Η απογραφή του 1928 παρέχει τον πληθυσμό κατά οικογενειακή κατάσταση σε 5-ετείς ομάδες ηλικιών. Ο τύπος του δείκτη είναι:

$$\text{Δείκτης ισόβιας αγαμίας} = \frac{\frac{P_{45-49}^C + P_{50-54}^C}{P_{45-49} + P_{50-54}}} \cdot 100$$

Όπου: P^C ο πληθυσμός των αγάμων στις ηλικίες του δείκτη.

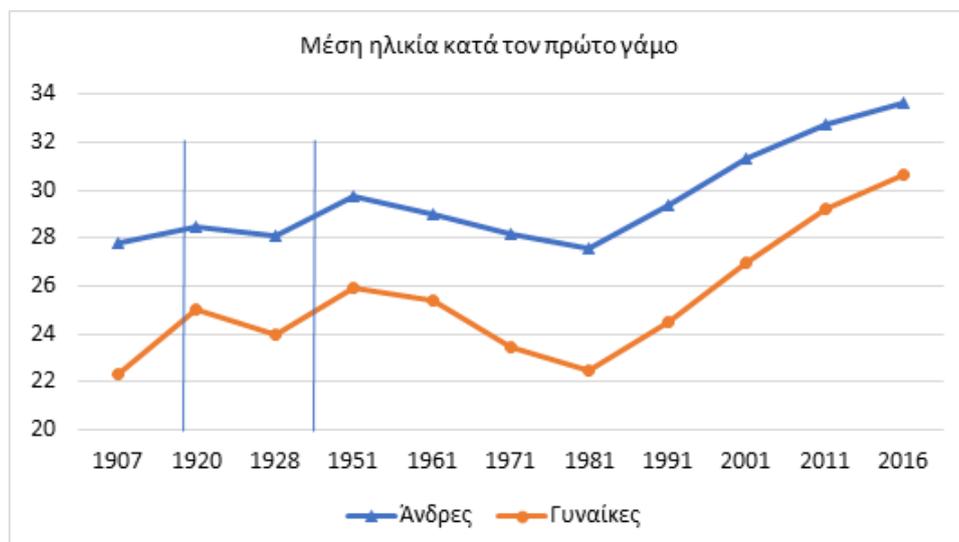
P ο γενικός πληθυσμός στις ηλικίες του δείκτη.

4. Αποτελέσματα

4.1 Ηλικία κατά τον πρώτο γάμο (γενικός πληθυσμός)

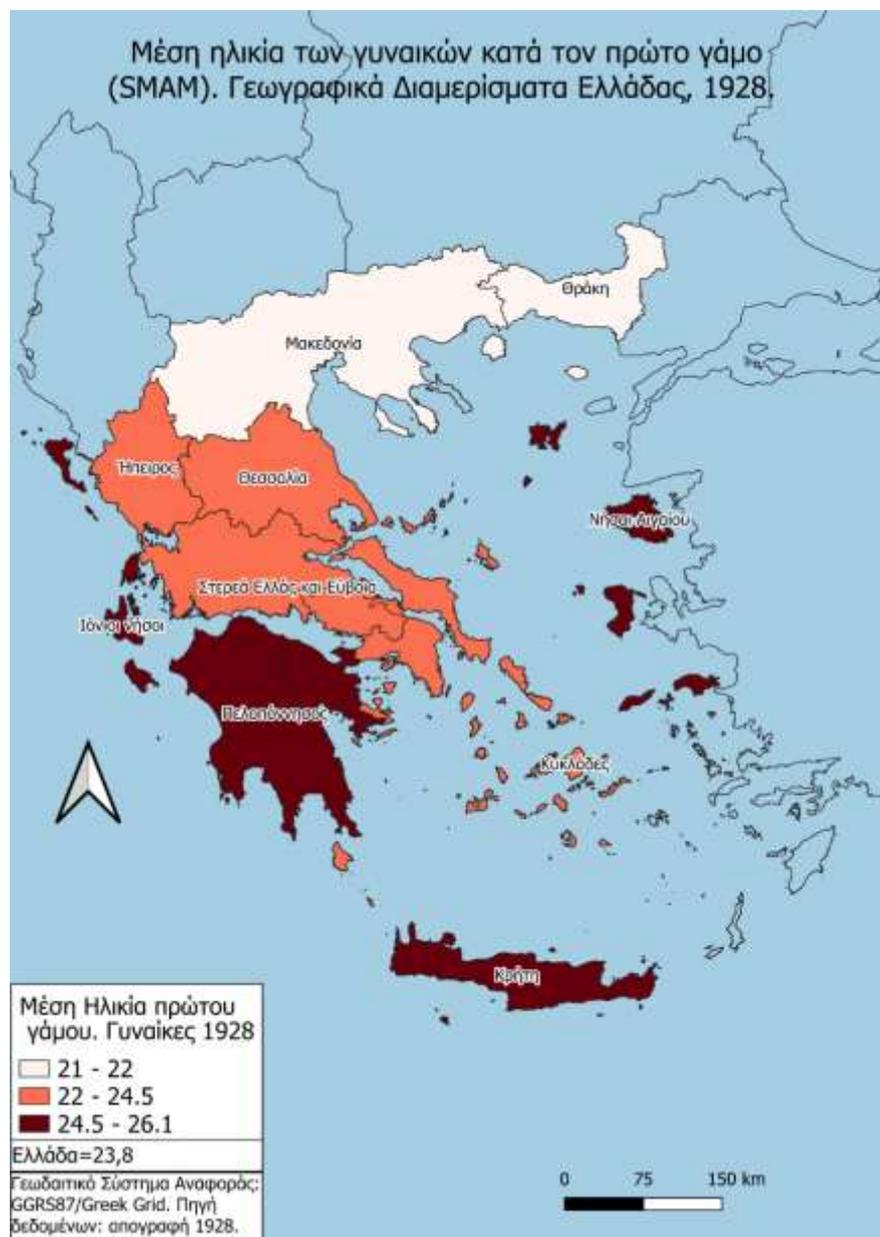
Στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα δύο χρονολογίες (1920 και 1951) παρουσιάζουν εξαιρετικά υψηλές ηλικίες γάμου τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Αύξηση στην ηλικία γάμου παρατηρείται γενικά μετά από περιόδους πολέμου και εξηγείται από το γεγονός ότι πολλοί γάμοι που είχαν αναβληθεί στη διάρκεια του πολέμου έλαβαν χώρα αμέσως μετά, όταν οι συνθήκες το επέτρεψαν. Ως εκ τούτου, η αυξημένη ηλικία γάμου που παρατηρείται γύρω στο 1920 (σχήμα 1) μπορεί να οφείλεται στα ταραγμένα χρόνια 1912-1922, που για την Ελλάδα αντιπροσωπεύουν μία τουλάχιστον δεκαετία συνεχών πολέμων. Η αύξηση της ηλικίας γάμου γύρω στο 1950 πιθανόν να προκλήθηκε από γάμους που αναβλήθηκαν στα “σκληρά” χρόνια 1940-49, όταν και πάλι επικρατούσαν πολεμικές συνθήκες στην Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια εκείνης της δεκαετίας. Μία μείωση στην ηλικία κατά τον πρώτο γάμο από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι τα τέλη αυτής του 1970 συμπίπτει με μία παρόμοια τάση στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (Coleman, 1980).

Σχήμα 1. Μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών. Ελλάδα, 1907-2016. Πηγή: Ελληνικές απογραφές για την περίοδο 1907-2011 (ίδια επεξεργασία) και δεδομένα από φυσική κίνηση του πληθυσμού για το 2016.

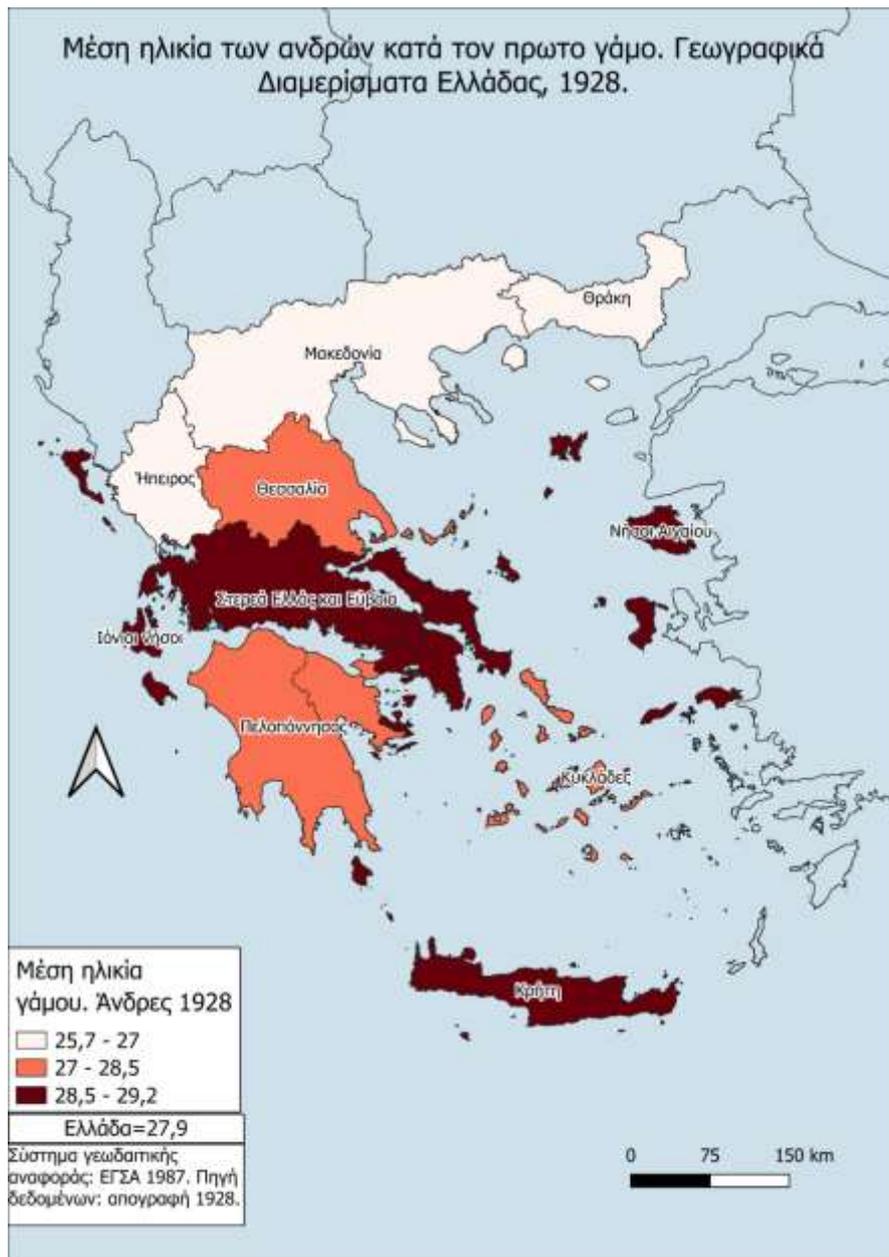

Όσον αφορά τις χωρικές διαφοροποιήσεις της ηλικίας γάμου στην περίοδο του μεσοπολέμου, αυτές φαίνονται στα σχήματα (χάρτες) 2 και 3 σε επίπεδο Γεωγραφικού Διαμερίσματος και στα σχήματα 4 και 5 σε επίπεδο νομού. Στη Βόρεια Ελλάδα η ηλικία γάμου ήταν μικρότερη από τον Εθνικό Μέσο Όρο και για τα δύο φύλα. Μία ανύπαντρη γυναίκα αναμενόταν να παντρευτεί πριν τα 22 της χρόνια, ενώ ένας άγαμος άντρας αναμενόταν να συνάψει γάμο πριν τα 27 του. Αυτές ήταν οι μέσες ηλικίες γάμου στη Θράκη και τη Μακεδονία (και στην Ήπειρο, όσον αφορά τους άντρες). Ηλικίες που προσιδιάζουν στο Ανατολικό πρότυπο γάμου, αν και η ηλικιακή διαφορά των συζύγων ήταν αρκετά μεγάλη για το Ανατολικό πρότυπο, λόγω της σχετικά μεγάλης ηλικίας γάμου των ανδρών. Συγκριτικά, στα υπόλοιπα Βαλκάνια, οι άντρες εισέρχονταν στον έγγαμο βίο γύρω στα 23 (στη Σερβία), με 24,5 (Βουλγαρία, Ρουμανία) στις αρχές του 20ου αιώνα, και η ηλικιακή διαφορά των συζύγων δεν ξεπερνούσε τα 3-4 έτη (June, 1974:232. Botev, 1990).

Σχήμα 2. Μέση ηλικία γυναικών κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Γεωγραφικά διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Σχήμα 3. Μέση ηλικία ανδρών κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Γεωγραφικά διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

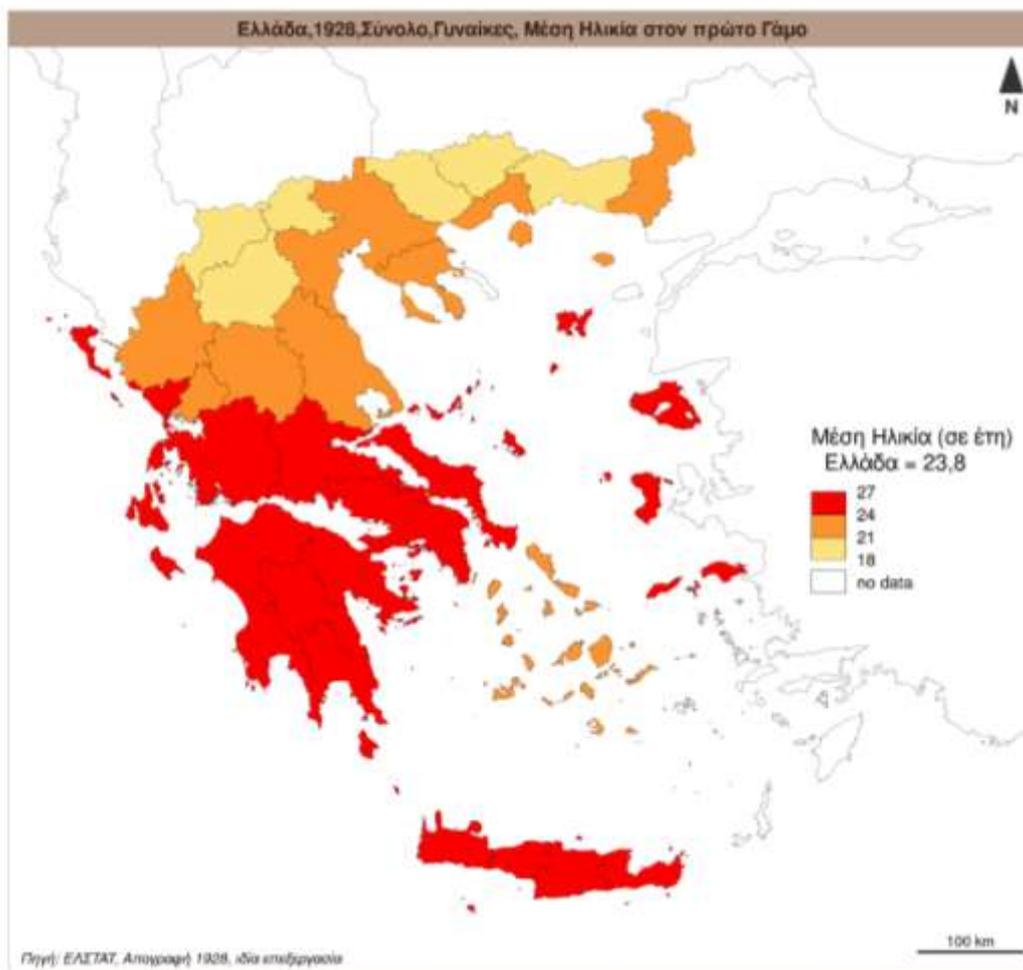
Η Ελλάδα νοτίως της Μακεδονίας αποκλίνει ακόμα περισσότερο από το Ανατολικό πρότυπο γάμου την περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι γυναίκες έδιναν γαμήλιους όρκους για πρώτη φορά στα 23 έτη κατά μέσο όρο σε Ήπειρο, Θεσσαλία και Κυκλάδες, ενώ στα νοτιότερα γεωγραφικά διαμερίσματα (Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο και Κρήτη), αλλά και στα νησιά του Βορείου Αιγαίου η μέση ηλικία κατά τον πρώτο γάμο των γυναικών ήταν μεγαλύτερη από 24 έτη.

Σε επίπεδο νομού η διαφοροποίηση ανάμεσα σε βόρεια και νότια Ελλάδα, όσον αφορά τις γυναίκες, είναι ακόμα πιο εμφανής (σχήμα 4)., Στους περισσότερους νομούς της Θράκης και της Μακεδονίας η μέση ηλικία γάμου των γυναικών ήταν 20-21 έτη. Εξαίρεση αποτελούσαν οι νομοί Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκης και Καβάλας με ηλικίες γάμου 22-23 έτη. Για τους νομούς Θεσσαλονίκης και Καβάλας θα μπορούσαμε να αποδώσουμε την απόκλιση προς τα πάνω στην ηλικία γάμου των γυναικών, στο γεγονός ότι και οι δύο αυτοί νομοί ήταν σε μεγάλο βαθμό αστικοποιημένοι, με την έννοια της οικονομικής αστικοποίησης: μεγάλο μέρος του πληθυσμού απασχολείτο στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα της οικονομίας. Εάν, μάλιστα, εξετάσουμε την ηλικία γάμου σε επίπεδο επαρχίας,

ώστε να αποκλείσουμε τον αγροτικό πληθυσμό των δύο αυτών νομών και να επικεντρωθούμε όσο το δυνατόν περισσότερο στον αστικό πληθυσμό, διαπιστώνουμε ότι η ηλικία πρώτου γάμου των γυναικών ήταν ακόμα μεγαλύτερη: 23,2 έτη για την επαρχία Θεσσαλονίκης και 22,4 για την επαρχία Καβάλας (οι αντίστοιχες ηλικίες για τις γειτονικές επαρχίες Λαγκαδά και Νέστου ήταν 20,7 και 20,9). Όπως υψηλότερα ήταν και τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας στους αστικούς πληθυσμούς (5.4% των γυναικών στην επαρχία Θεσσαλονίκης έμεναν οριστικά άγαμες, έναντι 1,7% στην επαρχία Λαγκαδά¹) Αυτή η συσχέτιση μεταξύ αστικοποίησης και του «Δυτικού» μοντέλου γάμου έχει τεκμηριωθεί για την προ-μεταβατική Δυτική Ευρώπη (Hartman, 2004) αλλά και για τον Ελλαδικό χώρο για την Αθήνα και την Ερμούπολη της Σύρου όσον αφορά τον 19ο αιώνα (Casia and Bada, 1991. Hionίδου, 1999).

Όσο κατεβαίνουμε προς το νότο η μέση ηλικία γάμου των γυναικών αυξάνεται και σε επίπεδο νομού. Εξαιρεση αποτελούν οι Κυκλάδες, οι οποίες, με μέση ηλικία γάμου των γυναικών 23,7 έτη, παρουσιάζουν λίγο μικρότερη ηλικία γάμου από τους νομούς που βρίσκονται στο ίδιο γεωγραφικό πλάτος. Στα νησιά του Βορείου Αιγαίου, αντιθέτως, οι γυναίκες παντρεύονταν σε μέση ηλικία μεγαλύτερη των 25 ετών.

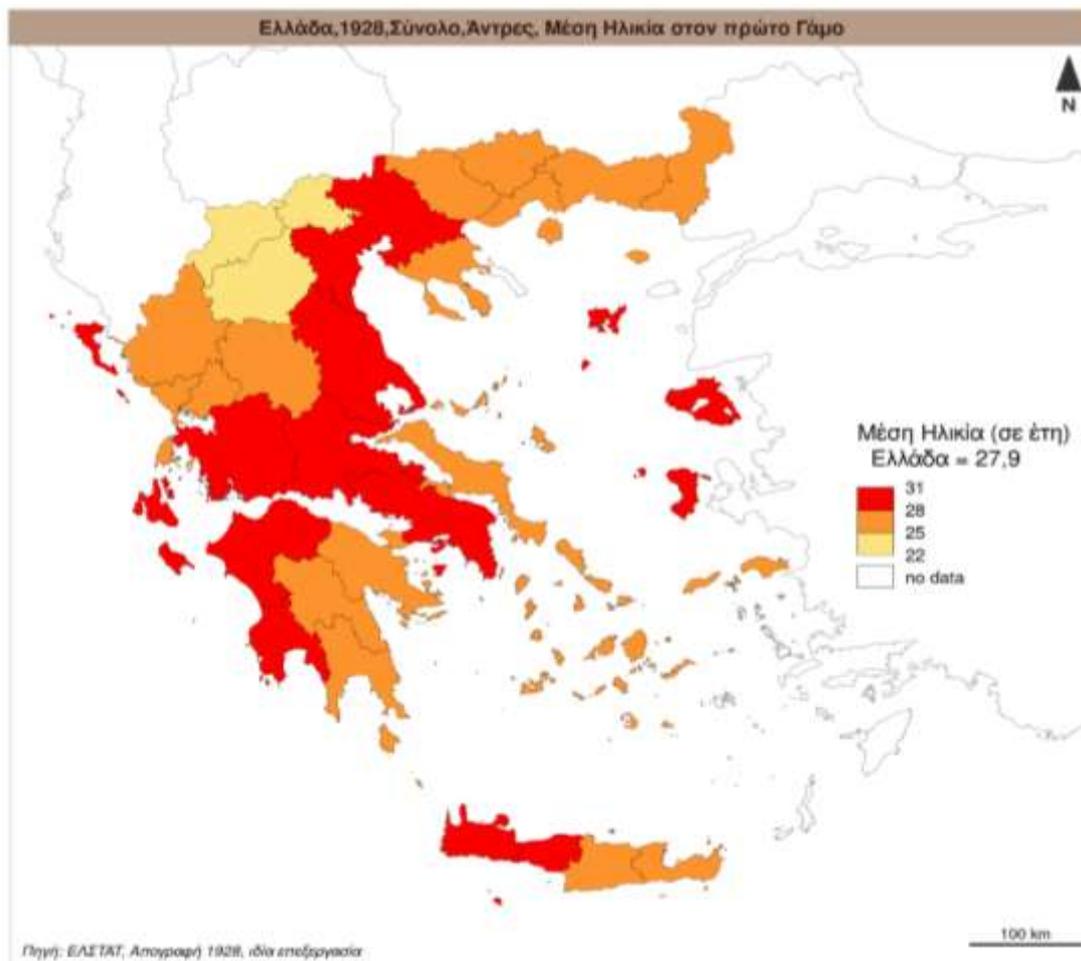
Σχήμα 4. Μέση ηλικία γυναικών κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Νομοί Ελλάδας, 1928.

¹ Όσον αφορά την Αθήνα, η διοικητική διαίρεση εκείνης της εποχής δεν μας βοηθάει να μελετήσουμε τον αστικό πληθυσμό της Αθήνας. Ολόκληρη η Αττική διαιρείται σε δύο επαρχίες: Επαρχία Αττικής και επαρχία Αιγίνης. Η επαρχία Αττικής περιλάμβανε τους αγροτικούς, τότε, πληθυσμούς της Ανατολικής και Δυτικής Αττικής. Η μέση ηλικία πρώτου γάμου των γυναικών (SMAM) ολόκληρης της επαρχίας Αττικής ήταν 24,2 έτη, κατά τι μικρότερη από αυτήν της επαρχίας Αιγίνης (24,5). Τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας των γυναικών ήταν 6.1% και 5.8% για Αττική και Αίγινα αντιστοίχως

Όσον αφορά τους άνδρες οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις στην ηλικία γάμου είναι παρόμοιες με αυτές των γυναικών (σχήμα 5), αλλά διαφέρουν οι ηλικιακές κλάσεις (μεγαλύτερες ηλικίες γάμου για τους άνδρες). Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του νομού Θεσσαλονίκης, που, όπως και στην περίπτωση των γυναικών, αποκλίνει από τους άλλους νομούς της Μακεδονίας: η μέση ηλικία γάμου των ανδρών στο νομό Θεσσαλονίκης ήταν γύρω στα 28 έτη (29,7 έτη αν εξετάσουμε μόνο την επαρχία Θεσσαλονίκης), ενώ στη Μακεδονία ως σύνολο ήταν 26,6.

Σχήμα 5. Μέση ηλικία ανδρών κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Νομοί Ελλάδας, 1928.

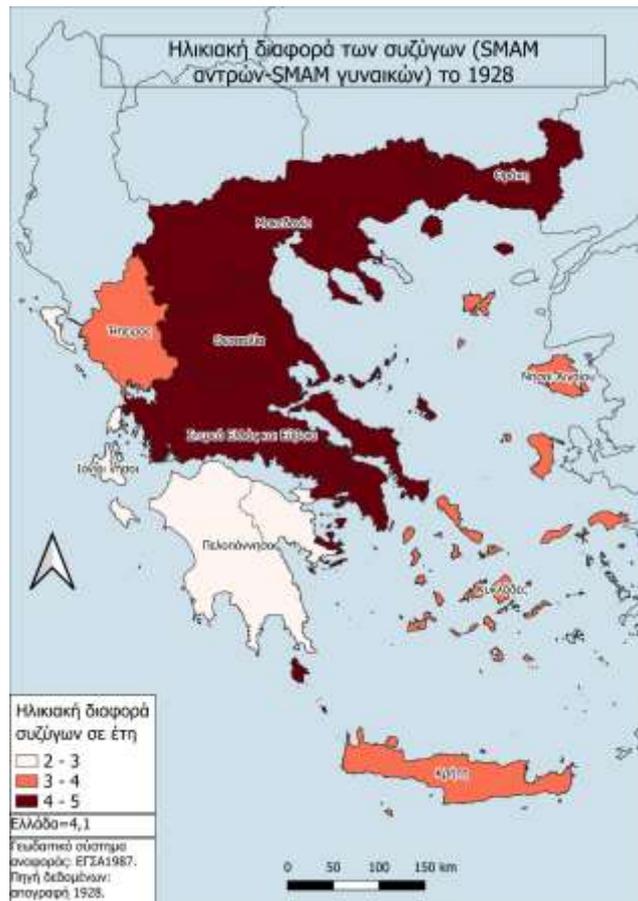

4.2. Ηλικιακή διαφορά των συζύγων (γενικός πληθυσμός)

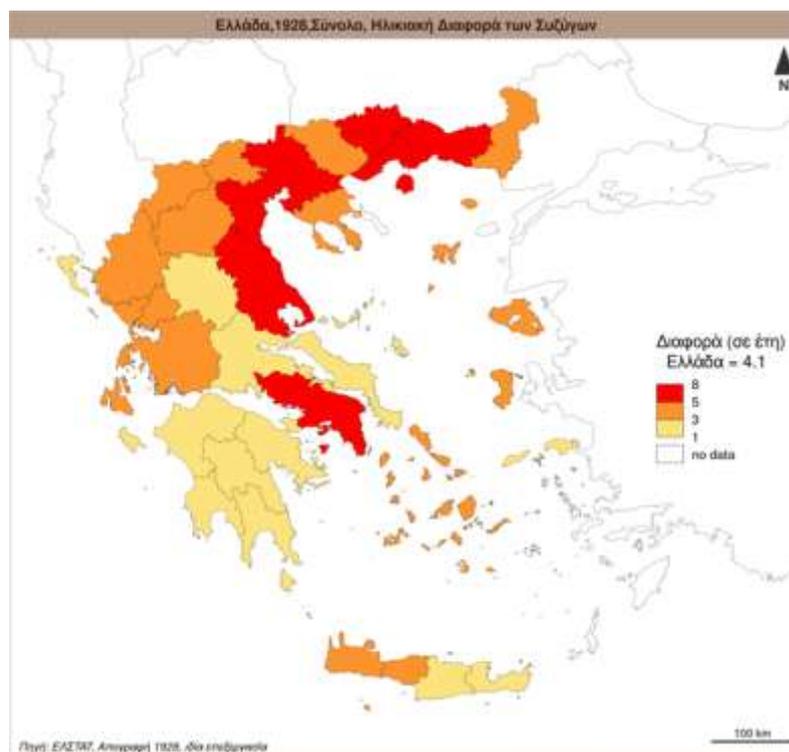
Η ηλικιακή διαφορά των συζύγων στην Ελλάδα το 1928 δεν ξεπερνούσε κατά μέσο όρο τα 5 έτη. Μικρότερη από 4 έτη ήταν στα νησιά του Αιγαίου, στις Κυκλάδες και την Κρήτη και μικρότερη από 3 έτη ήταν στην Πελοπόννησο και στα Ιόνια νησιά. Μεγαλύτερη ήταν η ηλικιακή διαφορά των συζύγων στην Βόρεια Ελλάδα, αλλά και στην Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα (σχήμα 6).

Σε επίπεδο νομού οι ηλικιακές διαφορές των συζύγων παρουσιάζουν μεγαλύτερο εύρος. Γενικότερα οι νομοί της Βόρειας Ελλάδας (αλλά και η Αττική και ο νομός Χίου) επιδεικνυαν διαφορά των συζύγων πάνω από 4,5 χρόνια, ενώ οι μικρότερες ηλικιακές διαφορές παρατηρούνται στους περισσότερους νησιωτικούς νομούς και στην Πελοπόννησο (σχήμα 7).

Σχήμα 6. Ηλικιακή διαφορά των συζύγων κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

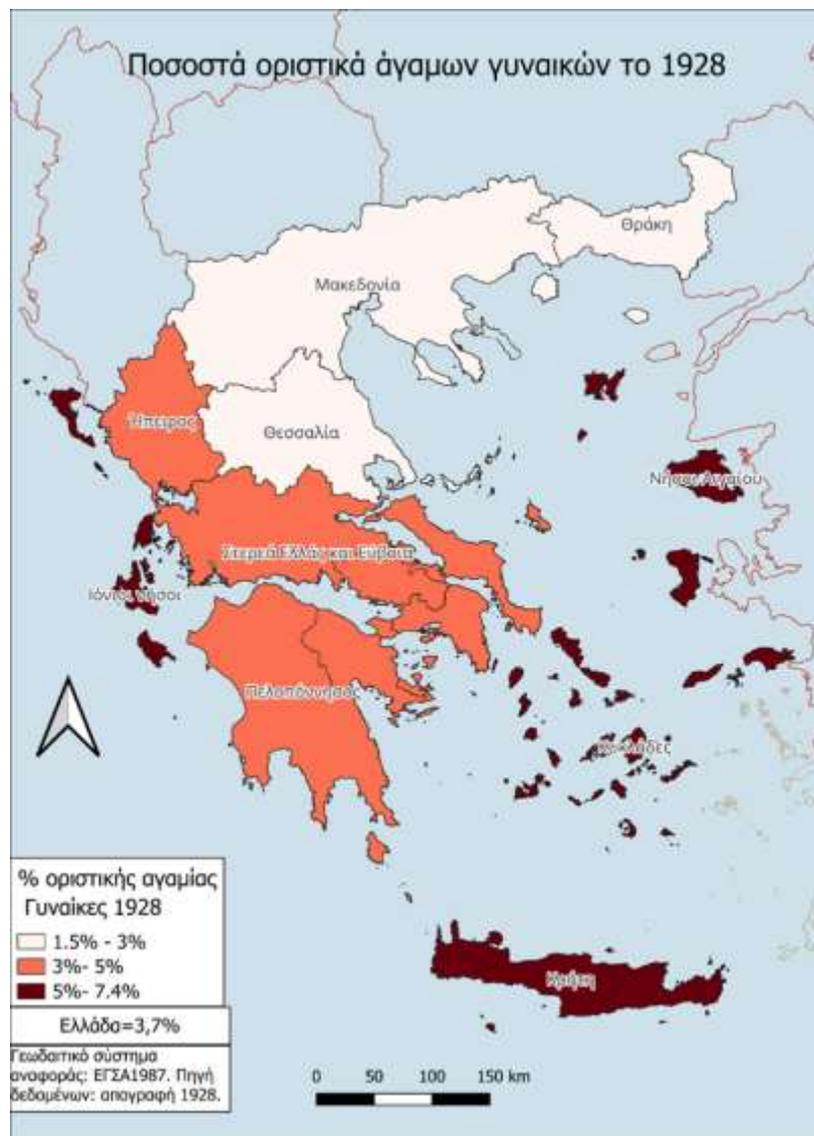
Σχήμα 7. Ηλικιακή διαφορά των συζύγων κατά τον πρώτο γάμο (SMAM). Νομοί Ελλάδας, 1928.

4.3 Μόνιμη αγαμία (γενικός πληθυσμός)

Η ομοιότητα στο πρότυπο γάμου της Μακεδονίας και Θράκης με αυτό των Βαλκάνιων γειτόνων έχει να κάνει και με την καθολικότητα του γάμου των γυναικών. Οι οριστικά άγαμες γυναίκες στη Μακεδονία δεν ξεπερνούσαν το 2,5%, ενώ στη Θράκη μόλις το 1,5% των γυναικών έμεναν οριστικά άγαμες. Στη γειτονική Βουλγαρία την ίδια περίπου εποχή (1920 και 1926) το ποσοστό των άγαμων γυναικών στην ηλικιακή ομάδα 45-49 ήταν 1,1% και παρόμοιο ήταν το ποσοστό και στην Σερβία (Boten, 1990:108). Εξίσου χαμηλά ποσοστά ισόβιας αγαμίας παρουσίαζαν οι γυναίκες την εποχή του Μεσοπολέμου και στη Θεσσαλία, όπου οριστικά ανύπαντρες ήταν μόνο 1,6% των γυναικών. Αντιθέτως, στη νησιωτική Ελλάδα, τα ποσοστά ήταν αρκετά μεγαλύτερα και κυμαίνονταν από 5,1% στην Κρήτη μέχρι 7,4% στα Ιόνια νησιά. Στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα επικρατούσε μια ενδιάμεση κατάσταση, όπου ο γάμος ήταν σχεδόν καθολικός αλλά με ποσοστά οριστικά ανύπαντρων γυναικών 3,3% με 4,5% (σχήμα 8).

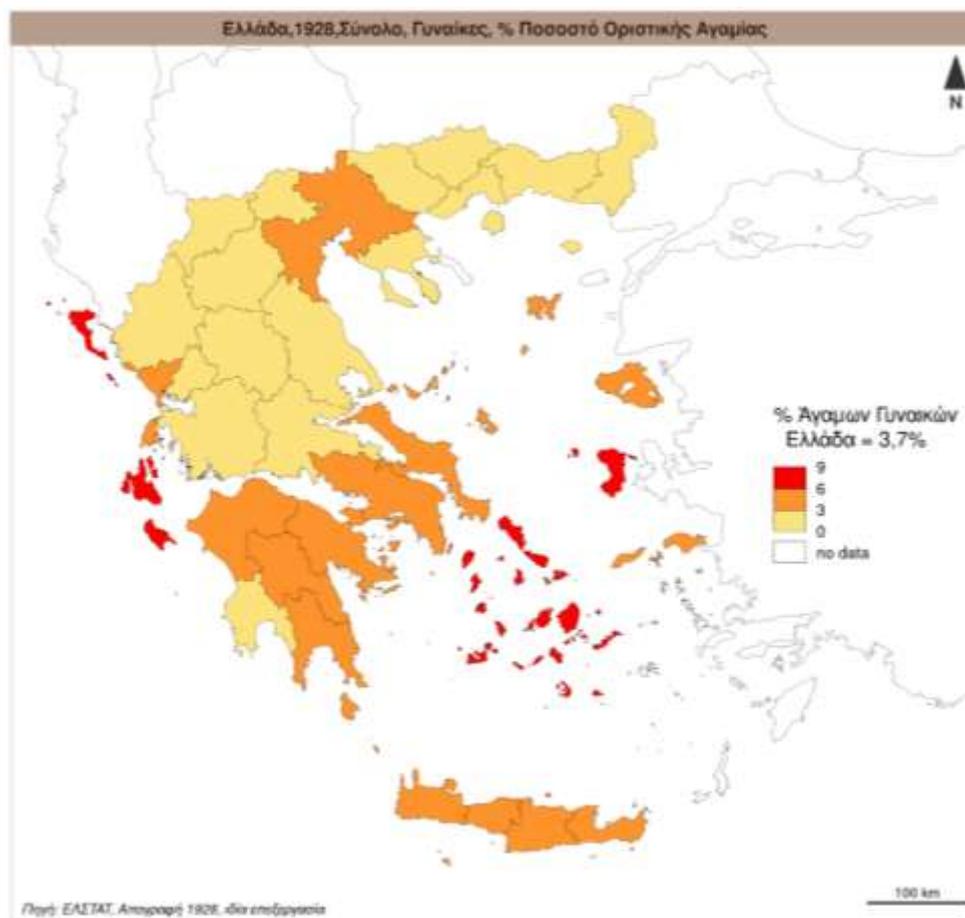
Σχήμα 8. Μόνιμη αγαμία γυναικών. Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Και σε επίπεδο νομού επιβεβαιώνεται ότι σε ένα μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας ο γάμος ήταν σχεδόν καθολικός για τις γυναίκες (ποσοστό μόνιμης αγαμίας κάτω του 3%), με ιδιαίτερα

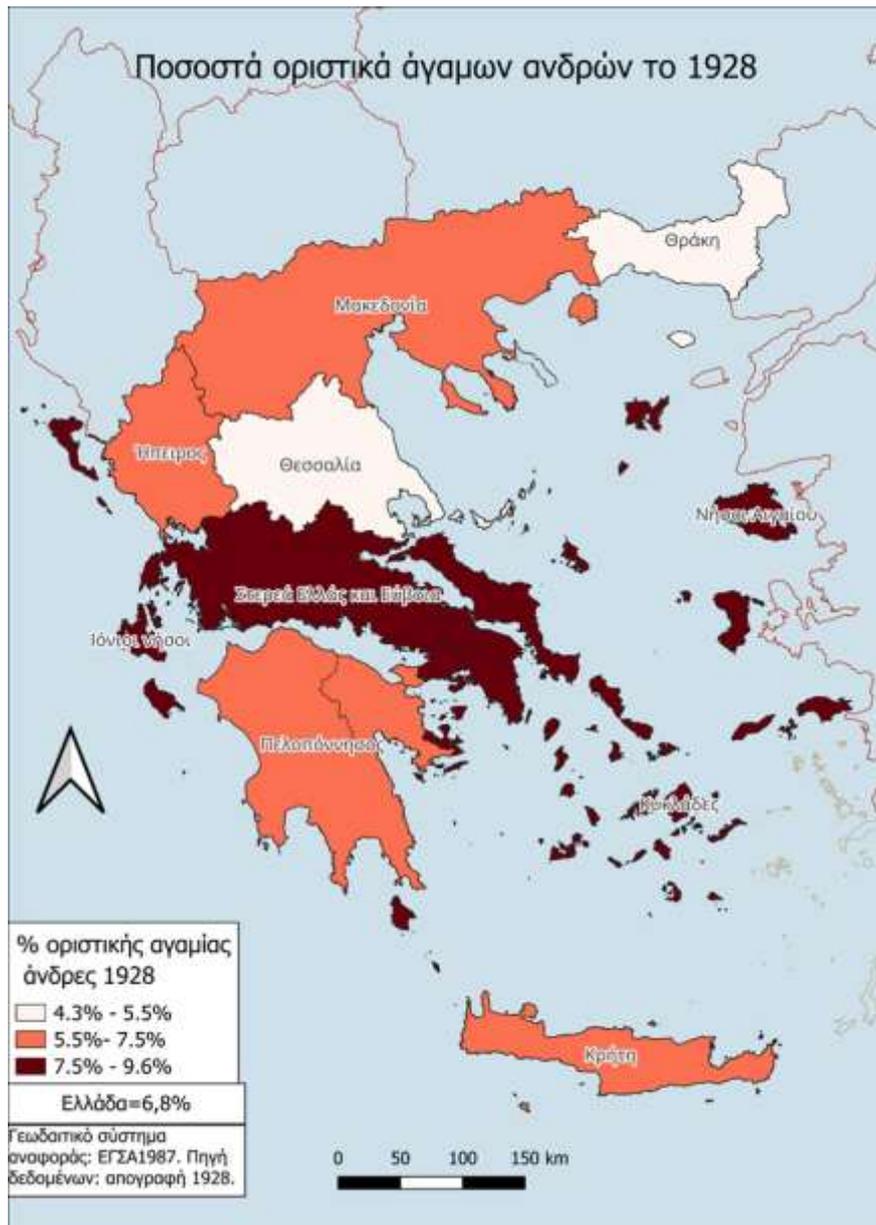
χαμηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας στην Θράκη και τη Μακεδονία (σχήμα 9). Εξαιρέση στην καθολικότητα του γάμου των γυναικών στη Βόρεια Ελλάδα αποτελούσε ο νομός Θεσσαλονίκης (3,9%) και κυρίως η επαρχία Θεσσαλονίκης (5.4%). Η Αττική μαζί με την Εύβοια, την Πελοπόννησο και την Κρήτη επιδείκνυαν μεγαλύτερα ποσοστά μόνιμης αγαμίας, ενώ στις Κυκλάδες και στα Ιόνια τα ποσοστά ήταν ακόμα μεγαλύτερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Κέρκυρα το 8,3% των γυναικών ήταν άγαμες στα 50 τους έτη. Στον αντίποδα βρισκόταν ο νομός Φλώρινας (σημερινοί νομοί Φλώρινας και Καστοριάς) όπου μόλις το 1,1% των γυναικών ήταν ανύπαντρες.

Σχήμα 9. Μόνιμη αγαμία γυναικών. Νομοί Ελλάδας, 1928.

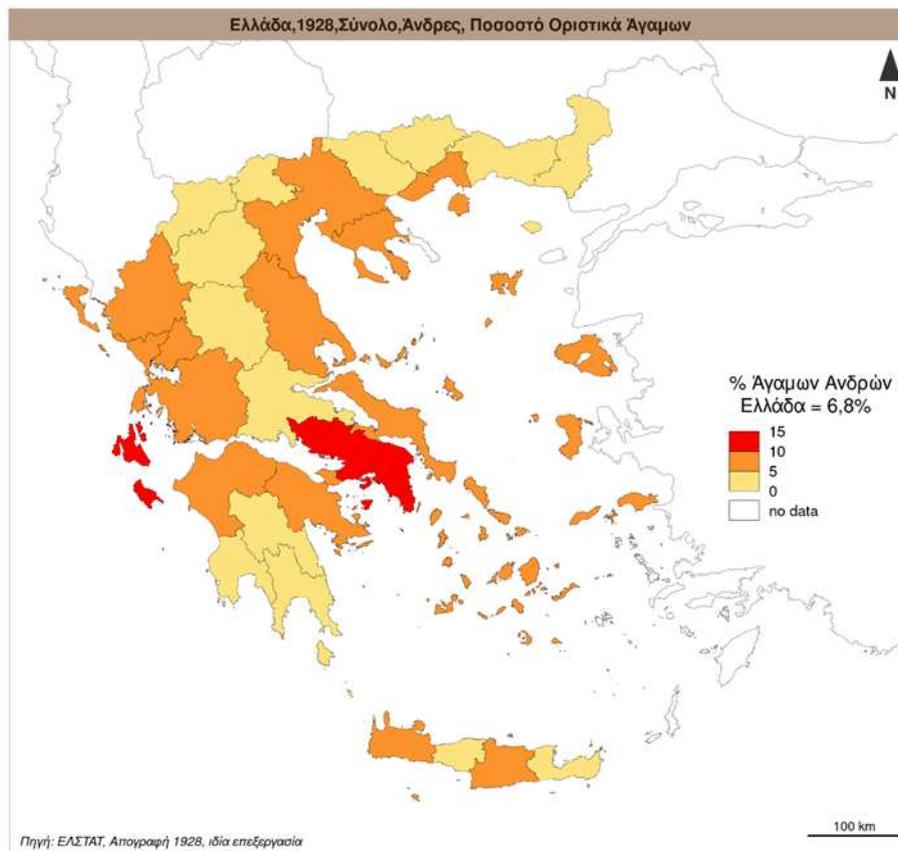
Όσον αφορά τους άνδρες, τα ποσοστά ισόβιας αγαμίας ήταν σαφώς υψηλότερα από αυτά των γυναικών (σχήμα 10). Στην περίπτωση των ανδρών τα υψηλότερα ποσοστά καταγράφηκαν στον νησιωτικό χώρο και τη Στερεά Ελλάδα (7,5%-9,6%), με τα Ιόνια νησιά να πρωτοστατούν (όπως και στην περίπτωση των γυναικών) στα υψηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας. Η Κρήτη με ποσοστό 5,8% αποτελεί εξαίρεση στα υψηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας των ανδρών. Τα χαμηλότερα ποσοστά, όμως, καταγράφηκαν στη Θράκη και τη Θεσσαλία, όπου οι άγαμοι άνδρες στην ηλικία των 50 ετών αποτελούσαν λιγότερο από το 5% των συνομηλίκων τους.

Σχήμα 10. Μόνιμη αγαμία ανδρών. Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Το παραπάνω αναφερόμενο γεωγραφικό μοτίβο επιβεβαιώνεται και σε επίπεδο νομού (σχήμα 11). Στην περίπτωση των ανδρών ο νομός με το χαμηλότερο ποσοστό μόνιμης αγαμίας ήταν η Κοζάνη (1,8%) και αυτός με το υψηλότερο ο νομός Αττικο-βοιωτίας (11,2%).

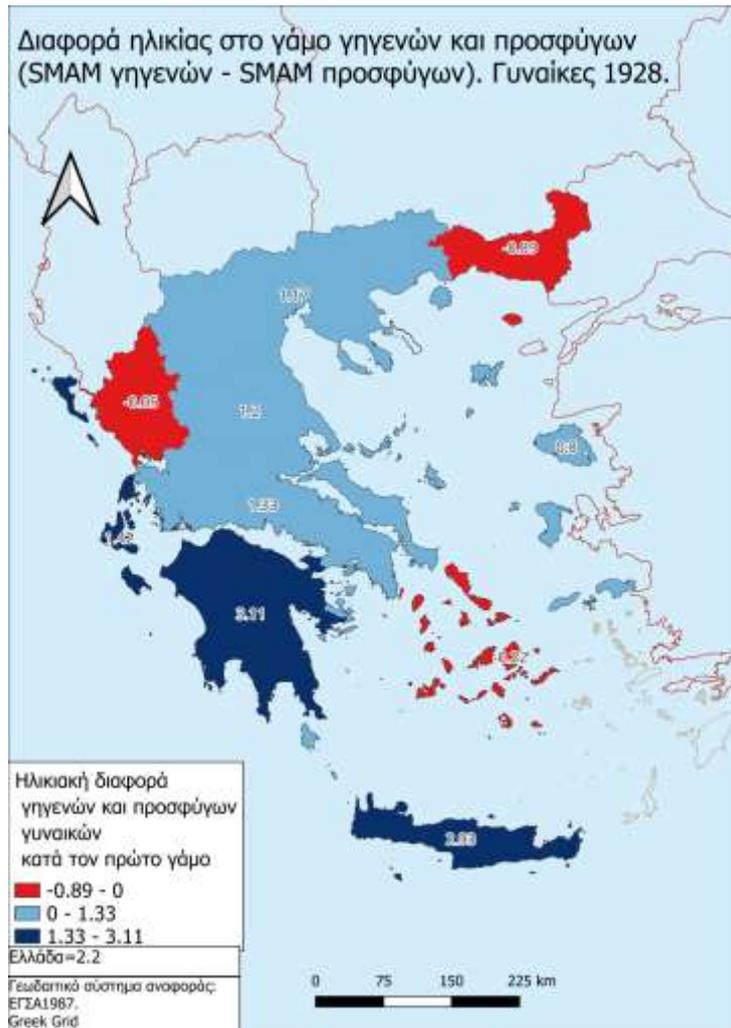
Σχήμα 11. Μόνιμη αγαμία ανδρών. Νομοί Ελλάδας, 1928.

4.4 Γαμήλια συμπεριφορά των προσφύγων

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι πρόσφυγες ακολουθούσαν το πρότυπο γάμου των γηγενών, με μικρές αποκλίσεις. Γενικά, οι γυναίκες που ήρθαν από τη Μικρά Ασία μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, παντρεύονταν σε μικρότερη ηλικία από τις γηγενείς. Στα 24,2 έτη οι γηγενείς και στα 22 οι πρόσφυγες γυναίκες. Σε περιφερειακό επίπεδο όμως υπάρχουν εξαιρέσεις. Σε Ήπειρο, Κυκλάδες και Θράκη η ηλικία πρώτου γάμου των προσφύγων γυναικών ήταν κατά τι μεγαλύτερη από αυτή των γηγενών (σχήμα 12). Η διαφορά αυτή πιθανόν να οφείλεται στο ότι η ηλικία πρώτου γάμου των γηγενών γυναικών σε αυτά τα Γεωγραφικά Διαμερίσματα, και κυρίως στη Θράκη, ήταν αρκετά μικρότερη από τον Εθνικό Μέσο Όρο (20,6 έτη στη Θράκη έναντι 24,2 ετών στην Ελλάδα). Από την άλλη μεριά, οι πρόσφυγες γυναίκες δεν επιδεικνύουν μεγάλες διακυμάνσεις στην ηλικία πρώτου γάμου από το ένα Γεωγραφικό Διαμέρισμα στο άλλο. Η τυπική απόκλιση γύρω από τα 22 έτη, που ήταν η μέση ηλικία πρώτου γάμου (SMAM) για τις πρόσφυγες, ήταν 1,2 έτη, ενώ η τυπική απόκλιση για τις γηγενείς ήταν 1,75 με μέση ηλικία πρώτου γάμου 24,2.

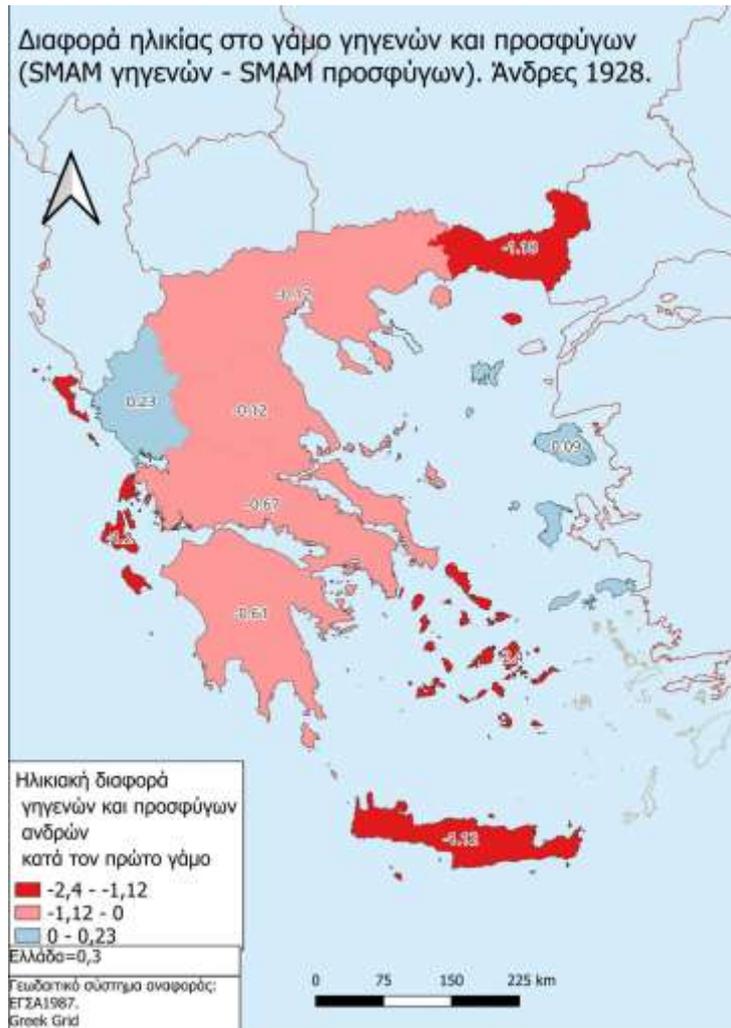
Σχήμα 12. Διαφορά ηλικίας κατά των πρώτο γάμο γηγενών και προσφύγων γυναικών, Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Όσον αφορά τους άντρες πρόσφυγες, στα περισσότερα Γεωγραφικά Διαμερίσματα παρουσιάζουν μεγαλύτερη ηλικία κατά τον πρώτο γάμο από τους γηγενείς. Ειδικά στη Θράκη, τα Ιόνια νησιά, την Κρήτη και τις Κυκλάδες, οι πρόσφυγες νυμφεύονταν κατά 1,1 με 2,4 χρόνια μεγαλύτεροι από ό,τι οι γηγενείς. Στα υπόλοιπα Γεωγραφικά Διαμερίσματα οι διαφορές ήταν μικρές (σχήμα 13).

Η καθολικότητα του γάμου χαρακτηριζε σε μεγαλύτερο βαθμό τους άντρες πρόσφυγες από τους γηγενείς, αλλά όχι τις γυναίκες. Τα ποσοστά των άγαμων ανδρών στους πρόσφυγες άνδρες (5,9% πανελλαδικά) ήταν συνήθως μικρότερα από αυτά των γηγενών (7,0%) με εξαίρεση τα Γεωγραφικά Διαμερίσματα της Θράκης, Θεσσαλίας και Ηπείρου, όπου εκεί οι γηγενείς παρουσίαζαν εξαιρετικά μικρά ποσοστά μόνιμης αγαμίας (πίνακας 1). Στις γυναίκες γενικά, η οριστική αγαμία κυμαινόταν σε μικρότερα ποσοστά από ό,τι στους άνδρες. Για τις γηγενείς Ελληνίδες το ποσοστό των οριστικά ανύπαντρων δεν ξεπερνούσε το 3,6% πανελλαδικά, ενώ στον προσφυγικό γυναικείο πληθυσμό ήταν ελάχιστα υψηλότερο (4%).

Σχήμα 13. Διαφορά ηλικίας κατά των πρώτο γάμο γηγενών και προσφύγων ανδρών, Γεωγραφικά Διαμερίσματα Ελλάδας, 1928.

Πίνακας 1. Οριστική αγαμία (ποσοστό αγάμων στην ηλικία των 50) κατά φύλο, Γεωγραφικό Διαμέρισμα και διάκριση γηγενών και προσφύγων. Πηγή: απογραφή πληθυσμού 1928 (ίδια επεξεργασία).

	Γηγενείς		Πρόσφυγες	
	Άγαμοι άνδρες (%)	Άγαμες γυναίκες (%)	Άγαμοι άνδρες (%)	Άγαμες γυναίκες (%)
Θράκη	4,0	0,9	4,8	2,6
Θεσσαλία	4,6	1,5	5,7	3,2
Ήπειρος	5,5	3,2	10,8	6,4
Πελοπόννησος	5,7	3,4	5,2	3,7
Κρήτη	5,8	5,2	5,6	4,5
Μακεδονία	6,8	2,3	4,6	2,9
Νήσοι Αιγαίου	7,7	5,3	7,6	5,8
Κυκλάδες	8,1	6,0	8,7	7,7 ²
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	9,0	4,1	8,8	5,8
Ιόνιοι νήσοι	9,6	7,4	8,6	5,9
Ελλάδα	7,0	3,6	5,9	4,0

Σημείωση: Ο πίνακας είναι ταξινομημένος σε αύξουσα σειρά ως προς τους γηγενείς άγαμους άνδρες. Για το πώς υπολογίστηκαν τα ποσοστά αγάμων στην ηλικία των 50 γίνεται αναφορά στο «3. Μέθοδοι και Δεδομένα»

² Το ποσοστό 7,7% αναφέρεται στις άγαμες γυναίκες στην ηλικιακή ομάδα 45-49.

5. Αναζήτηση ερμηνείας για τα διαφορετικά πρότυπα γάμου

Είναι εντυπωσιακή η ποικιλομορφία που παρουσίαζε το πρότυπο γάμου στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου από το ένα Γεωγραφικό Διαμέρισμα στο άλλο. Ακόμα πιο εντυπωσιακό όμως είναι το γεγονός ότι οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά το 1922 ακολουθούσαν το πρότυπο γάμου του εκάστοτε Γεωγραφικού Διαμερίσματος όπου εγκαταστάθηκαν. Αυτό δεν οφείλεται στο ότι «αφομοίωσαν» το πρότυπο γάμου του τόπου εγκατάστασης και άρχισαν να το ακολουθούν μετά το 1922. Άλλωστε, το ποσοστό μόνιμης αγαμίας δεν είναι κάτι που διαμορφώνεται μέσα σε 5-6 χρόνια. ώστε να αλλάξει από το 1922-23 που ήρθαν οι πρόσφυγες μέχρι το 1928 που καταγράφηκαν από την απογραφή. Το γεγονός ότι το πρότυπο γάμου των προσφύγων ήταν παρόμοιο με αυτό των γηγενών στο εκάστοτε Γεωγραφικό Διαμέρισμα που εγκαταστάθηκαν έχει να κάνει με τον τόπο προέλευσης των προσφύγων. Οι περισσότεροι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα νησιά του Β.Α. Αιγαίου (Γεωγραφικό Διαμέρισμα «Νήσοι Αιγαίου» εκείνη την εποχή), προέρχονταν από την περιοχή της Σμύρνης και των περιχώρων της. Ήταν κατά τεκμήριο αστοί και το πρότυπο γάμου τους προσιδίαζε σε αυτό των νησιών όπου εγκαταστάθηκαν (οι γυναίκες παντρεύονταν σε σχετικά μεγάλη ηλικία και η γαμηλιότητα δεν ήταν καθολική). Αντίθετα οι εγκατασταθέντες στη Θράκη προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από την Ανατολική Θράκη (Επαρχίες Ανδριανούπολης, Ραιδεστού και Κιρκαλερί) και κατά δεύτερο λόγο από τις επαρχίες Κοτζάελι και Προύσας (Μιχαλόπουλος et al. 2023). Ήταν στην πλειονότητά τους αγροτικοί πληθυσμοί και το πρότυπο γάμου τους ήταν παρόμοιο με αυτό της Δυτικής Θράκης: άρχιζαν τον έγγαμο βίο τους νωρίς και η μόνιμη αγαμιά ήταν σχεδόν ανύπαρκτη για τις γυναίκες.

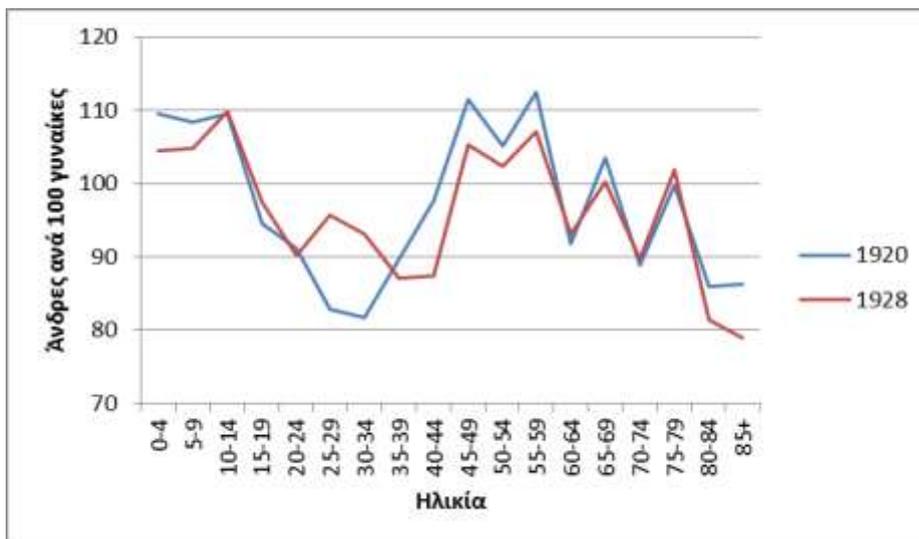
Σε μέρος της Μακεδονίας (Δράμα, Κιλκίς, Σέρρες) ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων ήρθαν από τον Πόντο (Σαμψούντα, Καρς) και κατά δεύτερο λόγο από την επαρχία της Προύσας (ibid). Το πρότυπο γάμου τους προσιδίαζε το «Ανατολικό» στην κατά Laslett τυπολογία (πρώιμος και «καθολικός» γάμος) και ήταν αυτό που ακολουθούσαν και οι γηγενείς στις περιοχές εγκατάστασης οι οποίες αποτελούνταν κατά βάση από αγροτικούς πληθυσμούς.

5.1. Διαθεσιμότητα συζύγων

Η φτωχή ποιότητα των προπολεμικών απογραφών πληθυσμού αποτελεί τροχοπέδη στον υπολογισμό δεικτών διαθεσιμότητας συζύγων. Το σχήμα 14 δείχνει μία δραματικά στρεβλή αναλογία των φύλων κατά ηλικία στις απογραφές του 1920 και 1928. Και στις δύο απογραφές υπάρχει μία πληθώρα αγοριών στις ηλικίες 10-14 και ακολούθως μία έλλειψη ανδρών στις ηλικίες 15-44. Αυτές ήταν οι ηλικίες από τις οποίες στρατολογούνταν οι άνδρες εν καιρώ πολέμου και είναι πολύ πιθανό ότι στην απογραφή του 1928 (όπως και σε αυτή του 1920) η (φαινομενική ή πραγματική) έλλειψη ανδρών σε αυτές τις ηλικίες εξηγείται από το ιστορικό πλαίσιο. Η Ελλάδα τη δεκαετία του 1920 έβγαινε από μία περίοδο πολεμικών συγκρούσεων (Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-13, Α' παγκόσμιος πόλεμος 1914-18. Μικρασιατική εκστρατεία 1919-22) και είναι εύλογο ότι πολλοί νέοι άντρες (όσοι είχαν επιζήσει από τους πολέμους) θα προσπαθούσαν να αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία από φόβο μήπως σταλούν σε έναν καινούριο πόλεμο (Siampros, 1973:57). Η αποφυγή δήλωσης της ηλικιακής ομάδας 15-44 εξηγεί και την πληθώρα ανδρών στις ηλικιακές ομάδες 10-14 και 45-59.

Ως εκ τούτου η έλλειψη ανδρών στις νυμφεύσιμες ηλικίες, όπως καταγράφηκε από τις δύο μεσοπολεμικές απογραφές (1920-1928), ήταν εν μέρει πραγματική (λόγω πολεμικών απωλειών και μαζικής μετανάστευσης νέων ανδρών) και εν μέρει πλασματική (λόγω αποφυγής δήλωσης στρατευσίμων ηλικιών). Αξιοσημείωτο είναι επίσης, ότι η έλλειψη ανδρών δεν ήταν ίδια σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα (πίνακας 2). Καταγράφεται αρκετά μεγαλύτερη στην νησιωτική Ελλάδα, ενώ είναι μικρότερη στην ηπειρωτική Ελλάδα και ακόμα μικρότερη στο βόρειο μέρος της χώρας. Το ερώτημα που τίθεται είναι: στο βαθμό που η έλλειψη ανδρών ήταν πραγματική, θα μπορούσε να εξηγήσει το μεγαλύτερο ποσοστό ανύπαντρων γυναικών που καταγράφηκε στη νησιωτική Ελλάδα, συγκριτικά με την ηπειρωτική;

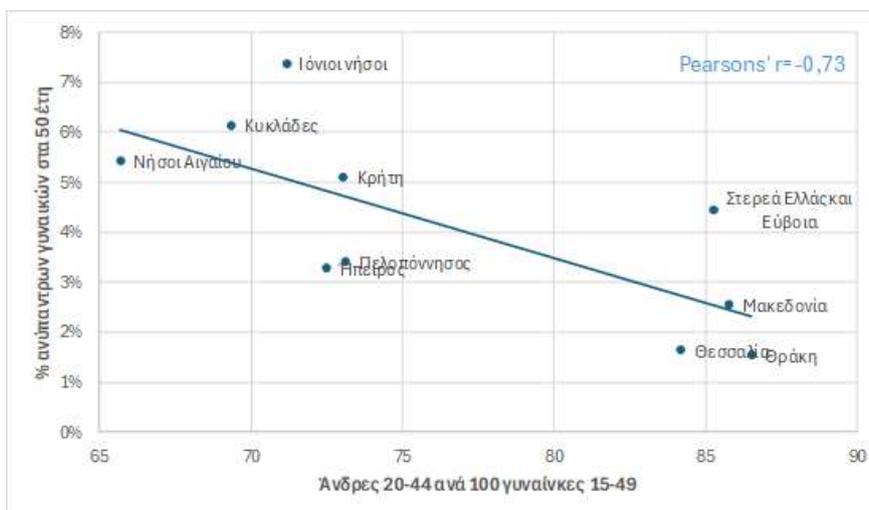
Σχήμα 14. Αναλογία των φύλων κατά ηλικίες: Ελλάδα 1920-1928. Πηγή: Ελληνικές απογραφές (ίδια επεξεργασία).

Πίνακας 2. Δείκτης διαθεσιμότητας συζύγων στις νυμφεύσιμες ηλικίες (άνδρες 20-49 ανά 100 γυναίκες 15-44 ετών) το 1928. Πηγή: απογραφή πληθυσμού 1928 (ίδια επεξεργασία).

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Γενικός πληθυσμός	Γηγενείς	Πρόσφυγες
Νήσοι Αιγαίου	65,7	68,9	52,8
Στερεά Ελλάς και Εύβοια	85,3	90,6	65,5
Κρήτη	73,0	72,9	74,3
Κυκλάδες	69,3	70,2	48,0
Ήπειρος	72,5	72,8	62,0
Ιόνια νησιά	71,2	71,5	54,1
Μακεδονία	85,8	90,6	79,1
Πελοπόννησος	73,1	73,2	71,1
Θεσσαλία	84,2	85,2	70,2
Θράκη	86,5	88,4	83,2
Ελλάδα	80,2	81,9	73,3

Σχήμα 15. Συσχέτιση μόνιμης αγαμίας γυναικών και διαθεσιμότητας συζύγων. Ελλάδα 1928. Πηγή: απογραφή πληθυσμού 1928 (ίδια επεξεργασία).

Σημείωση: Pearson's $r = -0,727$ $p\text{-value} = 0,017$

Η διακύμανση στη διαθεσιμότητα των συζύγων σχετίζεται με τη διακύμανση που παρατηρείται στο ποσοστά οριστικής αγαμίας των γυναικών από το ένα Γεωγραφικό Διαμέρισμα στο άλλο (σχήμα 15). Ο συντελεστής συσχέτισης του Pearson δείχνει μία δυνατή σχέση με αρνητική κατεύθυνση μεταξύ των δύο μεταβλητών ($r=-0,73$) και είναι στατιστικά σημαντικός ($p\text{-value}=0,02$). Μεγαλύτερες τιμές του δείκτη διαθεσιμότητας συζύγων σχετίζονται με μικρότερα ποσοστά οριστικής αγαμίας. Οπότε, είναι πιθανό η μεγαλύτερη έλλειψη ανδρών στην νησιωτική Ελλάδα, να ευθύνεται εν μέρη για τα υψηλότερα ποσοστά μόνιμης αγαμίας των γυναικών στα νησιά σε σχέση με την ηπειρωτική Ελλάδα. Εξαιρέση αποτελούν η Ήπειρος και η Πελοπόννησος, όπου τα ποσοστά μόνιμης αγαμίας των γυναικών ήταν χαμηλά (μικρότερα από 3,5%) παρόλο που η έλλειψη ανδρών στις νυμφεύσιμες ηλικίες ήταν αρκετά έντονη (72-73 άνδρες αντιστοιχούσαν σε 100 γυναίκες). Πάντως αξίζει να σημειωθεί ότι στο μοντέλο γραμμικής παλινδρόμησης που «τρέξαμε» με τα δεδομένα του σχήματος 15, λαμβάνοντας ως ανεξάρτητη μεταβλητή τη διαθεσιμότητα συζύγων και ως εξαρτημένη το ποσοστό οριστικής αγαμίας των γυναικών, ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 ήταν 0,53. Αυτό σημαίνει ότι ο δείκτης διαθεσιμότητας συζύγων ερμηνεύει μόνο το 53% της διακύμανσης που παρατηρείται στα ποσοστά οριστικής αγαμίας. Το υπόλοιπο 47% (η ανερμήνευτη διακύμανση) οφείλεται σε άλλους παράγοντες οι οποίοι δεν έχουν ενσωματωθεί στο μοντέλο.

Όσον αφορά τους πρόσφυγες, η έλλειψη ανδρών ήταν μεγαλύτερη από αυτή των γηγενών τουλάχιστον στις νυμφεύσιμες ηλικίες 20-49, σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα πλην της Κρήτης (πίνακας 2). Η τραγική έλλειψη ανδρών στις κύριες παραγωγικές ηλικίες ίσως μπορεί να εξηγηθεί από την εσκεμμένη πολιτική εθνοκάθαρσης του Κεμαλικού καθεστώτος, αρχής γενομένης το 1919. Την περίοδο 1921-23, αυτή η πολιτική περιλάμβανε την αποστολή των μη-μουσουλμάνων στρατευσιμων στα διαβόητα τάγματα εργασίας (amele taburlari), από τα οποία ελάχιστοι επιβίωσαν μέχρι το τέλος της θητείας τους (Neyzi, 2003, Φωτιάδης, 2016).

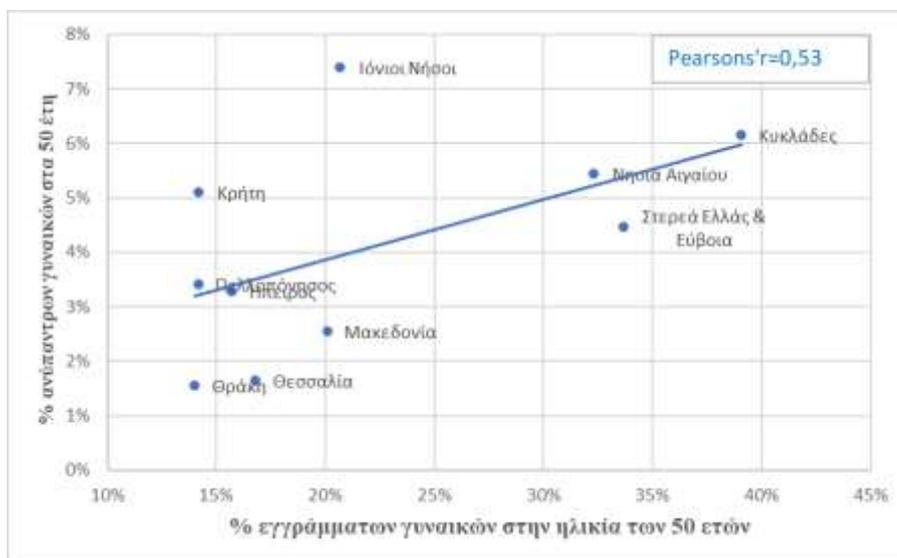
5.2. Το «ευκαίο» του γάμου

Ο γάμος δεν είναι το ίδιο επιθυμητός σε όλες τις κοινωνίες ή σε όλα τα κοινωνικά στρώματα μέσα στην ίδια κοινωνία. Το «ευκαίο» του γάμου είναι δύσκολο να μετρηθεί επειδή καθορίζεται κυρίως από πολιτιστικούς παράγοντες. Είναι παραδεκτό όμως ότι όσο περισσότερες εναλλακτικές επιλογές προσφέρει μια κοινωνία, τόσο λιγότερο υποχρεωτικός γίνεται ο γάμος. Εναλλακτικές επιλογές μπορεί να είναι, για παράδειγμα, η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, η οποία οδηγεί σε οικονομική ανεξαρτησία και επομένως σε λιγότερες κυρώσεις σε περίπτωση αγαμίας. Μία μεταβλητή που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης απελευθέρωσης των γυναικών, πέρα από τη συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό, είναι τα ποσοστά εγγράμματων γυναικών. Η ερευνητική υπόθεση είναι ότι το υψηλό μορφωτικό επίπεδο προσφέρει περισσότερες επιλογές στις γυναίκες και τους δίνει άλλες διεξόδους εκτός του γάμου.

Η εν λόγω ερευνητική υπόθεση δεν φαίνεται να επαληθεύεται πλήρως από την ανάλυση που εμπεριέχεται στο σχήμα 16. Στα Γεωγραφικά Διαμερίσματα όπου τα ποσοστά των εγγράμματων γυναικών ήταν σχετικά υψηλά (Κυκλάδες, Νησιά Αιγαίου, Στερεά Ελλάδα και Εύβοια), υπήρχαν όντως περισσότερες γυναίκες (ως ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού) που έμεναν οριστικά άγαμες. Εντούτοις, υπάρχουν αρκετές εξαιρέσεις όπως τα Ιόνια νησιά και η Κρήτη, όπου, παρόλο που το ποσοστό των εγγράμματων γυναικών ήταν χαμηλό (20,7% στα Ιόνια νησιά και μόλις 14% στην Κρήτη), η οριστική αγαμία των γυναικών ήταν σε υψηλότερα επίπεδα από άλλα γεωγραφικά Διαμερίσματα. Προφανώς, εξαιτίας αυτών των εξαιρέσεων η συσχέτιση μεταξύ μόνιμης αγαμίας των γυναικών και αλφαριθμητισμού δεν είναι στατιστικά σημαντική σε επίπεδο σημαντικότητας 0,05 και ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 είναι μόλις 0,28 (το 28% της διακύμανσης που παρατηρείται στα ποσοστά άγαμων γυναικών από το ένα γεωγραφικό Διαμέρισμα στο άλλο ερμηνεύεται από τη διακύμανση στα ποσοστά

εγγράμματων γυναικών). Παρόλα αυτά ένα p-value με τιμή 0,112 υποδηλώνει ότι είναι αρκετά απίθανο η θετική αυτή συσχέτιση να έχει προκύψει κατά τύχη.

Σχήμα 16. Συσχέτιση μόνιμης αγαμίας γυναικών και αλφαριθμητισμού. Ελλάδα 1928. Πηγή: απογραφή πληθυσμού 1928 (ίδια επεξεργασία).

Σημείωση: Pearson's $r=0,533$ $p\text{-value}=0,112$

5.3 Πολιτιστικοί παράγοντες

Στα Βαλκάνια της προ-μεταβατικής εποχής, και δη από τον 15ο μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα, επικράτησαν δύο κύριες θρησκείες: το Ισλάμ και ο Χριστιανισμός με τη μορφή της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Υποστηρίζεται ότι και οι δύο θρησκείες ευνοούσαν τους εκτεταμένους συγγενικούς δεσμούς και μέσω αυτών των δεσμών έθεταν τον έλεγχο της γαμήλιας συμπεριφοράς στα χέρια των γονέων (June, 1974). Αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στην περίπτωση του Ισλάμ, το οποίο δίνει μεγάλη έμφαση στην προγαμιαία αγνότητα της γυναίκας. Στην ισλαμική κουλτούρα «μια κόρη ή αδελφή που παραβιάζει ή θεωρείται ύποπτη για παραβίαση του σεξουαλικού κώδικα της προγαμιαίας αγνότητας φέρνει ντροπή όχι μόνο στους γονείς και τα αδέρφια, αλλά σε ολόκληρη την εκτεταμένη συγγενική ομάδα» (ibid:238). Επομένως, ο πρόωρος γάμος των παιδιών ήταν προς το συμφέρον της ευρύτερης οικογένειας και κυρίως των γονιών. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, από την άλλη πλευρά – αν και υποστηρίζει έναν ισχυρό ηθικό κώδικα όσον αφορά τις προγαμιαίες σχέσεις – δεν δίνει έμφαση στην τιμή και την υπόληψη της οικογένειας, αλλά στη λύτρωση του «πεπτωκότος» ανθρώπου. Από αυτή την άποψη, η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν διαφέρει από την Καθολική, η οποία επίσης τονίζει την αρετή της προγαμιαίας αγνότητας για τις γυναίκες, όχι για την τιμή της οικογένειας αλλά για το ίδιο το άτομο. Επομένως, η Ανατολική Ορθοδοξία δεν θα έπρεπε να ευνοεί τον πρόωρο γάμο ως αυταπόδεικτη αξία.

Ενδέχεται ο μουσουλμανικός τρόπος ζωής να επηρέασε τα Βαλκάνια και μέρη της Ελλάδας σε θέματα γαμήλιας συμπεριφοράς, παρά το γεγονός ότι οι κάτοικοι παρέμειναν χριστιανοί. Αν και δεν υπάρχουν συγκεκριμένα δεδομένα που να υποστηρίζουν αυτό το επιχειρήμα, η εξήγηση είναι ότι η διοικητική δομή και η νοοτροπία της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν αρκετά ευέλικτες ώστε να επιτρέπουν παρεκκλίσεις από ένα συγκεκριμένο πρότυπο και ανοχή στα τοπικά έθιμα. Όπως το έθεσε η June L. Sklar:

«Η Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν οργανωτικά αδύναμη, όντας μια χαλαρή συνομοσπονδία συχνά συγκρουόμενων ανεξάρτητων Εκκλησιών. Και σε αντίθεση με τον Ρωμαιοκαθολικό κλήρο, ο Ορθόδοξος κλήρος στερείται μονοπωλιακής εξουσίας και επιρροής στα θρησκευτικά θέματα, μοιραζόμενος σε μεγάλο βαθμό τις λειτουργίες διαχείρισης και λήψης αποφάσεων με μια μορφωμένη τάξη μη κληρικών.

Δεδομένου ότι η Ανατολική Ορθοδοξία χαρακτηριζόταν από εσωτερικές διαμάχες και έναν κλήρο που ήταν αδύναμος, παρενέβαινε λίγο στην τήρηση των τοπικών εθίμων, συμπεριλαμβανομένης της πρόωρης γαμηλιότητας που ευνοούνταν από αιώνες μουσουλμανικής επιρροής." (Sklar, 1974:238).

Παρόμοια είναι τα συμπεράσματα και από την έρευνα του Ulf Brunnbauer για τη δομή των νοικοκυριών στην Ροδόπη τον 19ο και 20ο αιώνα (Brunnbauer, 2002). Στις περιοχές όπου υπήρχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι και συγχρωτίζονταν εμπορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά σε καθημερινή βάση τα πρότυπα γάμου είχαν τα εξής κοινά χαρακτηριστικά: καθολικότητα του γάμου, έλεγχος των γονιών ως προς την επιλογή συζύγου των απογόνων τους, και αυστηρό πρωτόκολλο ως προς την σειρά γάμου των απογόνων. Η μόνη ουσιαστική διαφορά ήταν ότι τα μουσουλμανικά νοικοκυριά ήταν πιο πιθανό να είναι σύνθετα (να περιλαμβάνουν δηλαδή υπηρέτες, υπηρέτριες και μαθητευόμενους «παραγιούς» ως μέλη του νοικοκυριού) ενώ τα χριστιανικά ήταν σε μεγαλύτερο βαθμό πυρηνικά νοικοκυριά (Brunnbauer, 2002:327).

Οι περιοχές της χώρας που βίωσαν σε μεγαλύτερο βαθμό την οθωμανική κυριαρχία και κατοχή, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας και ιδιαίτερα η Βόρεια Ελλάδα η οποία ενσωματώθηκε στην Ελληνική Επικράτεια σταδιακά από το 1913 μέχρι το 1920 (μόλις λίγα χρόνια πριν την απογραφή του 1928), είναι πιθανόν να επηρεάστηκαν από το μουσουλμανικό τρόπο ζωής και σε θέματα γαμήλιας συμπεριφοράς, παρόλο που οι κάτοικοι διατήρησαν τη χριστιανική τους θρησκεία.

Ειδικά στη Μακεδονία και τη Θράκη η παράδοση για έναν πρώιμο γάμο, ανδρών και γυναικών, ευνοούνταν και από ένα σύστημα οικιακής οργάνωσης γνωστό ως *zadruga*, το οποίο ήταν διαδεδομένο στις αγροτικές κοινωνίες των νότιων Βαλκανίων (Σλάβων και Βουλγάρων). Σε αυτό το σύστημα, το οποίο αποτελούνταν από εκτεταμένα νοικοκυριά που μεγεθύνονταν είτε οριζόντια από τις οικογένειες που σχημάτιζαν τα έγγαμα αρσενικά αδέρφια ("fraternal *zadruga*"), είτε κάθετα ("paternal *zadruga*"), οι σημαντικές αποφάσεις που αφορούσαν το νοικοκυριό και τη ζωή στη *zadruga* λαμβάνονταν από τους έγγαμους άντρες από κοινού. Σε ένα τέτοιο σύστημα πατροτοπικής εγκατάστασης (η νύφη εγκαθίσταντο στο νοικοκυριό του άντρα αμέσως μετά το γάμο τους) και πατρογαμμικής κληρονομικότητας, ήταν προς το συμφέρον των ανδρών να παντρεύονται σε μικρή ηλικία. Αλλά και για τις γυναίκες στη "*zadruga*" ήταν επιτακτικό να παντρευτούν νωρίς, γιατί μία ανύπαντρη κόρη εθεωρείτο υπηρέτρια για τον πατέρα της, τα έγγαμα αδέρφια της και τις νύφες τους που έμεναν στο ίδιο νοικοκυριό, ειδικά μετά τον θάνατό της μητέρας της (ibid:236).

Σε ένα τελείως διαφορετικό οικιακό περιβάλλον μεγάλωναν οι γυναίκες και οι άνδρες στα νησιά και σε μέρη της Ελλάδας που δεν είχαν σύστημα οικιακής οργάνωσης εκτεταμένων νοικοκυριών και δεν είχαν συγχρωτιστεί με μουσουλμανικούς πληθυσμούς (Ιόνια νησιά, Κυκλάδες, αλλά και μέρη της Ηπείρου και τα νησιά του Βόρειου Αιγαίου σε μεγάλο βαθμό). Πέραν τούτου, νησιωτικότητα στο παρελθόν σήμαινε εν πολλοίς απομόνωση. Στην προπολεμική Ελλάδα, η πρόσβαση στα νησιά του Αιγαίου, και ειδικά στα μικρότερα από αυτά, ήταν δύσκολη εξαιτίας των μη συχνών ακτοπλοϊκών δρομολογίων (τα οποία δεν ήταν σε καθημερινή βάση), των πολύωρων καθυστερήσεων και της αβεβαιότητας του ταξιδιού. Το «δυσπρόσιτο» των νησιών περιόριζε και τη «δεξαμενή» πιθανών συζύγων και μετέτρεπε τα μικρότερα και πιο απομακρυσμένα νησιά σε σχεδόν ενδογαμικές κοινωνίες. Το κανονιστικό πλαίσιο του γάμου γίνονταν ακόμα πιο περιοριστικό σε μικρές κοινωνίες, λόγω του συστήματος συγγένειας, βιολογικής ή φαντασιακής («πνευματικής»). Μέχρι το 1923 ο γάμος μεταξύ δευτέρων ξαδερφιών απαγορευόταν από το κανονικό δίκαιο της Εκκλησίας, ενώ το σύστημα της «κουμπαριάς» επέβαλε περαιτέρω περιορισμούς στην επιλογή συζύγου (Πετρόπουλος, 1955). Είναι κατανοητό λοιπόν ότι μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες η νησιωτικότητα (που σήμαινε όπως είδαμε γεωγραφική απομόνωση, ειδικά για τις γυναίκες) καταδίκασε ένα κομμάτι του πληθυσμού να παραμείνει άγαμο.

6. Συμπεράσματα

Είδαμε τις γεωγραφικές διαστάσεις της γαμηλιότητας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου μέσα από την διοικητική διαίρεση της χώρας σε Γεωγραφικά Διαμερίσματα και Νομούς. Στη δεκαετία του 1920,

λοιπόν, ένας τυπικός Έλληνας αναμενόταν να νυμφευθεί πριν συμπληρώσει τα 28 του χρόνια και η σύζυγός του θα ήταν 4-5 χρόνια νεότερη. Αν παρέμενε άγαμος (περισσότερο από επιλογή παρά από ανάγκη, καθώς οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειονότητα στις νυμφεύσιμες ηλικίες) θα ανήκε στο 6,8% των οριστικά άγαμων ανδρών που υπήρχαν στην Ελλάδα εκείνη την εποχή. Από την άλλη μεριά μία Ελληνίδα ήταν πιο πιθανό να παντρευτεί, αφού το ποσοστό μόνιμης αγαμίας των γυναικών δεν ξεπερνούσε το 3,7% πανελλαδικά. Αυτό το πρότυπο γάμου δεν μπορεί να ταξινομηθεί σε καμία από τις κατηγορίες που πρότεινε ο Laslett. Δεν ήταν ούτε το Ανατολικό/Βαλκανικό, ούτε το τυπικό Μεσογειακό πρότυπο γάμου. Η ηλικία γάμου και για τα δύο φύλα ήταν σχετικά υψηλή με τα Βαλκανικά μέτρα, και η οριστική αγαμία πιο διαδεδομένη από ό,τι στις όμορες Βαλκανικές χώρες.

Είναι γνωστό (Hionidou, 1993, Galvas, 2008, Γαβαλάς, 2019) ότι το Ελληνικό πρότυπο γάμου στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα αποτελεί μια ενδιάμεση περίπτωση ανάμεσα στο Δυτικό και το Ανατολικό/Βαλκανικό πρότυπο. Οι περιφερειακές διαφορές όμως που παρατηρούνταν από το ένα γεωγραφικό διαμέρισμα στο άλλο ήταν τόσο μεγάλες, ώστε θα νόμιζε κανείς ότι πρόκειται για διαφορετικές χώρες και όχι για περιφέρειες της ίδιας χώρας. Είναι αξιοσημείωτη η διαφορά στην ηλικία πρώτου γάμου ανάμεσα στη Βόρεια και τη Νότια Ελλάδα. Στη Μακεδονία και τη Θράκη, η ηλικία γάμου των γυναικών (21-22 έτη) προσιδίδιαζε περισσότερο με αυτή των όμορων Βαλκανικών κρατών (Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία) και λιγότερο με αυτή της υπόλοιπης Ελλάδας (23-26 έτη). Επίσης, οι γυναίκες σε Μακεδονία και Θράκη παντρεύονταν σχεδόν όλες (ποσοστό οριστικής αγαμίας συνήθως μικρότερο από 2%). Η καθολικότητα του γάμου των γυναικών μάλιστα είχε επικρατήσει και στη Θεσσαλία, όπου οι ανύπαντρες γυναίκες στην ηλικία των 50 ετών αποτελούσαν μόλις το 1,5% του γυναικείου πληθυσμού, ποσοστό μικρότερο από αυτό της Γιουγκοσλαβίας.

Διαφορετικό ήταν το πρότυπο γάμου στην υπόλοιπη Ελλάδα, με τη μεγαλύτερη διαφοροποίηση να παρατηρείται στους νησιωτικούς πληθυσμούς. Στα νησιά τα ποσοστά αγαμίας ανδρών και γυναικών ήταν μεγαλύτερα από τον Εθνικό Μέσο Όρο και το ίδιο ίσχυε και για τις ηλικίες γάμου. Οι Κυκλάδες αποτελούν εξαίρεση ως προς τις ηλικίες γάμου, οι οποίες ήταν κοντά στον Εθνικό Μέσο Όρο (ΕΜΟ). Η Πελοπόννησος, η Ήπειρος και η Στερεά Ελλάδα αποτελούν ενδιάμεσες περιπτώσεις όπου η γαμλιότητα δεν ήταν τόσο καθολική όσο στα βόρεια Διαμερίσματα της χώρας και η ηλικίες γάμου ήταν μεγάλες για τα Βαλκανικά δεδομένα, ιδίως στην Στερεά Ελλάδα. Η ανάλυση κατά νομούς έδειξε ότι μειωμένη γαμλιότητα (υψηλά ποσοστά μόνιμης αγαμίας και υψηλότερες από το ΕΜΟ ηλικίες γάμου) καταγράφονταν στους νομούς Αττικής, αλλά και Θεσσαλονίκης. Πιθανότατα ο αστικός πληθυσμός να απέκλινε από το παραδοσιακό πρότυπο γάμο εκείνης της εποχής.

Οι προσφυγικοί πληθυσμοί που ήρθαν με την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923 από τη Μικρά Ασία, ακολουθούσαν το πρότυπο γάμου των γηγενών, με μικρές αποκλίσεις. Σε γενικές γραμμές οι γυναίκες από τη Μικρά Ασία παντρεύονταν σε μικρότερη ηλικία από τις γηγενείς.

Οι λόγοι πίσω από αυτή την ποικιλομορφία της γαμήλιας συμπεριφοράς ήταν τόσο πολιτιστικοί όσο και δημογραφικοί και μακρο-οικονομικοί. Μία σύγκριση της αναλογίας των φύλων στις ηλικίες γάμου έδειξε ότι η μόνιμη αγαμία των γυναικών ήταν υψηλότερη σε περιοχές όπου η έλλειψη ανδρών ήταν εντονότερη (κυρίως στην νησιωτική Ελλάδα). Η έλλειψη ανδρών βέβαια μπορεί να εξηγεί τα υψηλότερα ποσοστά ανύπαντρων γυναικών στην νησιωτική Ελλάδα αλλά δεν εξηγεί τα υψηλά ποσοστά άγαμων ανδρών (πάνω από 7,5%), τα οποία παρατηρούνταν επίσης στην νησιωτική, αλλά και στην Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια.

Σε μία προσπάθεια να μετρήσουμε το "ευκαίριον" του γάμου χρησιμοποιήσαμε τα ποσοστά εγγράμματων γυναικών ως δείκτη της χειραφέτησης των γυναικών, η οποία μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη τόσο για την υψηλή ηλικία γάμου όσο και τα υψηλά ποσοστά ανύπαντρων γυναικών. Σε αυτήν την περίπτωση δεν φαίνεται να υπάρχει ισχυρή συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών (αλφαριθμητισμού των γυναικών και γαμήλιας συμπεριφοράς τους), αν και σε επίπεδο Γεωγραφικού Διαμερίσματος υψηλότερα ποσοστά εγγράμματων γυναικών προϋδεάζουν για μεγαλύτερη επικράτηση της μόνιμης αγαμίας, χωρίς αυτό να επιβεβαιώνεται πάντα.

Εν κατακλείδι, η "διαθεσιμότητα συζύγων" και ο αλφαριθμητισμός των γυναικών ερμηνεύουν, ως ένα βαθμό, τη διαφορά στα επίπεδα ισόβιας αγαμίας στους πληθυσμούς που εξετάσαμε. Δεν αποτελούν όμως ικανές συνθήκες από μόνες τους για να εξηγήσουν τη διαφορετική γαμήλια συμπεριφορά που καταγράφηκε σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας. Πιθανότατα θα πρέπει να ανατρέξουμε σε άλλους παράγοντες, ιστορικό-πολιτιστικούς και γεωγραφικούς που διαμόρφωσαν την πολυτυπία των προτύπων γάμου εντός της Ελλάδας. Η διαφορετική ιστορική πορεία των περιοχών της χώρας, οι οποίες προσαρτήθηκαν σταδιακά στην Ελληνική Επικράτεια σε χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του ενός αιώνα (από το 1830 μέχρι το 1947), η διαφορετική οικογεωγραφία τους, οι τρόποι οικιακής οργάνωσης και οικονομίας, η πατροτοπική ή νεοτοπική εγκατάσταση, η νησιωτικότητα και η παράδοση (γραπτοί και άγραφοι νόμοι που αφορούν το σχηματισμό της οικογένειας) φαίνεται ότι προσφέρουν πιο πειστικές εξηγήσεις στην ποικιλομορφία των προτύπων γάμου της Ελλάδας, και δη της Ελλάδας του Μεσοπολέμου.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τον συνάδελφο Παύλο Μπαλτά για την επεξεργασία και δημιουργία χαρτών σε επίπεδο Νομού.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Γαβαλάς, Β. (2015). *Ο Κόσμος που Κερδίσαμε. Πληθυσμιακή Γεωγραφία της Σύγχρονης Ελλάδας*. Μυτιλήνη: Reprographics.

Γαβαλάς, Β. (2019). *Ο πληθυσμός των νησιών του Αρχιπελάγους: 1920-2020 ένας αιώνας δημογραφικής και κοινωνικής εξέλιξης των αιγιακών κοινωνιών*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Δίσιγμα.

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1928). *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 19 Δεκεμβρίου 1920*. Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο.

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1933). *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15^{ης} – 16^{ης} Μαΐου 1928. Τόμος 1*. Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. (1980). *The population of Greece in the second half of the 20th century*. Αθήνα: ΕΣΥΕ.

ΕΛΣΤΑΤ. *Απογραφές πληθυσμού και στατιστικές της φυσικής κίνησης του πληθυσμού*. Ψηφιακή βιβλιοθήκη Διαθέσιμο στο: <http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE> (πρόσβαση στις 26 Φεβρουαρίου 2024).

Μιχαλόπουλος, Μ., Μπένος, Μ., Καραγιάννης, Σ., Murard, E., Παπαϊωάννου, Η., & Sakalli, S.O. (2023). *Το αποτύπωμα των προσφύγων της Ανατολίας*. Διαθέσιμο στο : <https://anatolia-imprints.gr/> (πρόσβαση στις 26 Φεβρουαρίου 2024).

Πετρόπουλος, Γ. (1955). *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*. Αθήνα: Εκδ. Το Νομικόν.

Σιάμπος, Γ. (1973). *Δημογραφική εξέλιξις της νεότερας Ελλάδος (1821-1985)*. Αθήνα: Τζανεττής.

Φωτιάδης, Κ. (2016). *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*. Αθήνα: Σταμούλης.

Ξενόγλωσση

Botev, N. (1990). "Nuptiality in the course of the demographic transition: the experience of the Balkan countries." *Population Studies*, 44, 107-126.

Brunnbauer, U. (2002). Families and mountains in the Balkans: Christian and Muslim household

- structures in the Rhodopes, 19th–20th century. *The History of the Family*, 7(3), 327-350.
- Cassia, P. S., & Bada, C. (1992). *The making of the modern Greek family: marriage and exchange in nineteenth-century Athens* (Vol. 77). Cambridge University Press.
- Gavalas, V. S. (2008). "Marriage patterns in Greece during the twentieth century". *Continuity and Change*, 23(3), 509-529.
- Hajnal, J. (1953). "Age at marriage and proportion marrying". *Population Studies*, 7, 111-136.
- Hajnal, J. (1965) "European marriage patterns in perspective". In Glass D. V. and D.E.C. Eversley D.E.C. (eds.) *Population in History. Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold.
- Harman, M. (2004). *The Household and the Making of History: A Subversive View of the Western Past*. New York: Cambridge University Press.
- Hionidou, V. (1993). *The demography of a Greek island, Mykonos 1859-1959. A family reconstitution study*. Ph.D. Thesis, Department of Geography, University of Liverpool.
- Hionidou, V. (1999). "Nineteenth-century urban Greek households: the case of Hermoupolis, 1861–1879". *Continuity and Change*, 14(3), 403-427.
- June, S.L. (1974). "The role of marriage behavior during demographic transition: the case of Eastern Europe around 1900". *Population Studies*, 28(2), 231–247.
- Laslett, P. (1983). "Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared". In R. Wall (ed.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neyzi, L. (2003). "Trauma, Narrative and Silence: The military journal of a Jewish 'soldier' in Turkey during the Greco-Turkish war". *Turcica*, 35, 291-313.
- Rapp, W. J. (1924) "The colonizing of half a million Greek refugees", *The current history magazine*, 20(3), 408-414.
- Siampos, G. S. (1980) "The Greek migration in the 20th century", In: Siampos, G. (ed.), *Recent population change calling for policy action*. Athens: NSSG. 234-257.

Γαβαλάς Βασίλειος
Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
email: bgav@geo.aegean.gr

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Νίκος Τριανταφυλλόπουλος
Ευάγγελος Ασπρογέρακας
Νικόλαος Γαβανάς
Ανέστης Γουργιώτης
Σπύρος Νιαβής

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ελένη Ανδρικοπούλου – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Πασχάλης Αρβανιτίδης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παναγιώτης Αρτελάρης – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Σοφία Αυγερινού-Κολώνια – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Αθηνά Βιτοπούλου – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Γιώργος Βλόντζος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Νικόλός Βογιαζίδης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γεωργία Γεμενετζή – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ηλίας Γεωργαντάς – Πανεπιστήμιο Κρήτης
Αθηνά Γιαννακού – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σπύρος Γκολφινόπουλος – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Άσπα Γοσποδίνη – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δημήτρης Γούσιος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πάυλος-Μαρίνος Δελλαδέτσιμας – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Αλέξης Δέφνερ – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δέσποινα Διμέλλη – Πολυτεχνείο Κρήτης
Ασπασία Ευθυμιάδου – Ελληνικός Γεωργικός Οργανισμός «Δήμητρα»
Μιχάλης Ζουμπουλάκης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ελισάβετ Θωίδου – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Γιώργος Κανδύλης – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Νικόλαος-Γεώργιος Καραχάλης – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Κώστας Καρτάλης – Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γρηγόρης Καυκαλάς – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ειρήνη Κλαμπατσέα – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Χάρης Κοκκώσης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παναγιώτης Κοσμόπουλος – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Βύρων Κοτζαμάνης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Χρήστος Κουσιδώνης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αλέξανδρος-Φαίδων Λαγόπουλος – Ακαδημία Αθηνών & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Κώστας Λαλένης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Λόης Λαμπριανίδης – Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λίλα Λεοντίδου – Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Πάυλος Λουκάκης – Πάντειο Πανεπιστήμιο
Θωμάς Μαλούτας – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δημήτρης Μέλισσας – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Αγγελική Μενεγάκη – Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Θεόδωρος Μεταξάς – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Μπαγινέτας – Αποκεντρωμένη Διοίκηση Θεσσαλίας - Στερεάς Ελλάδος
Νίκος Μπάτης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ηλίας Μπεριάτος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Μωραΐτης – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Σπύρος Νιαβής – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μαρί-Νοέλ Ντυκέν – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δημήτρης Οικονόμου – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Απόστολος Παπαγιαννάκης – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Κωνσταντίνος Περάκης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Γιώργος Πετράκος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μάγδα Πιτσιάβα-Λατινοπούλου – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Σεραφείμ Πολύζος – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αντώνης Ροβολής – Πάντειο Πανεπιστήμιο
Νίκος Σαμαράς – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Άρης Σαπουνάκης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κώστας Σερράος – Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Παντολέων (Παντελής) Σκάγιαννης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Σοφία Σκορδίλη – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Νίκος Σουλιώτης – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Δημήτρης Σταθάκης – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αναστασία Τασοπούλου – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πάρις Τσάρτας – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Γιώργος Τσιλιμίκας – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Δημήτρης Τσιώτας – Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Δημήτρης Φουτάκης – Διεθνές Πανεπιστήμιο
Γιώργος Φωτόπουλος – Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Μάριος Χαϊνταρλής – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Όλγα Χριστοπούλου – Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μανώλης Χριστοφάκης – Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Γιάννης Ψυχάρης – Πάντειο Πανεπιστήμιο

Περιεχόμενα

Τεύχος **42** Έτος **2025**
ISSUE YEAR

	Γαβαλάς Βασίλειος	6
Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Μέρος Ι: γαμήλια συμπεριφορά κατά γεωγραφικές περιοχές με διάκριση γηγενών και προσφύγων.		
	Δαρκαδάκη Μαρία, Τσιάπα Μαρία	31
Οι μεταβολές του μοντέλου απασχόλησης μετά την επίδραση του COVID-19 υπό το πρίσμα των κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών: Η περίπτωση των Χανίων		
	Maravegias Napoleon, Gourgiotis Anestis, Doukas Yannis E., Vardopoulos Ioannis	49
Lignes de faille de l'unité : ajustement économique et politiques spatiales de l'intégration européenne		
	Λινάκη Ελένη	71
Πρότυπο εργαλείο αποτίμησης της πολιτισμικής ανθεκτικότητας στους οικισμούς της Ελλάδας		
ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ		
	Τασοπούλου Αναστασία, Παπακωνσταντίνου Βασίλειος	96
Οριοθετήσεις οικισμών: από τις οριοθετήσεις της δεκαετίας του '80 στο πρόγραμμα 'Κωνσταντίνος Δοξιάδης'		
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ		
	Ασπρογέρακας Ευάγγελος	109
Βασενχόβεν, Λ. (2025) Η πολεοδομία σε δίνη: Πενήντα χρόνια από το Σύνταγμα του 1975 στα τοπικά πολεοδομικά σχέδια. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα		

ISSN: 1109-5008

e-ISSN: 2944 – 9847

<https://journals.lib.uth.gr/index.php/aeihoros/index>
de